

ศักราช ๒๕๐๓ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐

บรรณกิจวิจิตร ลัทธิชาตนิยม (๒๕๔๘), ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน : ทิศทางใหม่ของ
การศึกษาระดับมัธยมศึกษา, กรุงเทพฯ : ๒๕๕๐.

บทนำ

ความต้องการเรียนรู้ “ประวัติศาสตร์” เป็นความจำเป็นของสังคมมนุษย์ เพราะ “ประวัติศาสตร์” เป็นเสมือน “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” ที่ทำให้สมาชิกของสังคมหนึ่งๆ รับรู้ว่าจะอะไรคือความสำเร็จและความล้มเหลวในอดีตที่ผ่านมา สาเหตุหรือปัจจัยของความสำเร็จและความล้มเหลวเหล่านั้นมีอะไรบ้าง ทิศทางที่สังคมได้ดำเนินมาแต่อดีตนั้นเป็นทิศทางที่เหมาะสมแล้วหรือไม่ เพียงใด และเป้าหมายที่สังคมกำลังดำเนินไปสู่คืออะไร และจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าวได้อย่างไร “ประวัติศาสตร์” จึงเป็นกลไกสำคัญในการก่อรูปลักษณะของสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต การสร้างและการถ่ายทอดประวัติศาสตร์จึงเป็นพันธกิจของมนุษย์ในทุกสังคมเสมอมา

ปัญหาสำคัญที่ต้องทำความเข้าใจก่อนก็คือ กรอบของ “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” นั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาลอยๆ หากแต่ถูกกำหนดโดยสถาบันทางอำนาจในแต่ละยุคสมัย เพื่อที่จะให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ตลอดจนอุดมคติของสังคมหนึ่งๆ รวมทั้งในเรื่องของการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการจัดสรรทรัพยากรที่สมาชิกของสังคมเห็นว่าถูกต้องเหมาะสม เมื่อใดที่สังคมเปลี่ยนไปจนเกิดความเปลี่ยนแปลงของสถาบันทางอำนาจ “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” ที่ถูกสร้างขึ้นมา ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วย ในทางกลับกัน หากสามารถปรับเปลี่ยน “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” ได้ลึกซึ้งและกว้างขวางมากเพียงใด ก็ย่อมหมายถึงการที่สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการเข้าถึงทรัพยากรของคนในสังคมได้มากเพียงนั้นเช่นกัน ด้วยเหตุนี้จึงมีการศึกษาพัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ที่ทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการที่แตกต่างกันของการเขียนประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคแต่ละสมัย เพื่อที่จะทำให้

เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยน “ความทรงจำร่วมกัน” ในประวัติศาสตร์และแสวงหาแนวทางในการสร้างและสืบทอด “ความทรงจำร่วมกัน” ที่เหมาะสมต่อยุคสมัยของสังคม

การศึกษาเกี่ยวกับ “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” จึงมีความสำคัญในสองด้าน

ด้านหนึ่ง การศึกษาเกี่ยวกับ “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” ทำให้เข้าใจพลังทางความคิดที่จรรโลงโครงสร้างสังคมในแต่ละช่วงเวลา เหตุที่กล่าวว่าการทรงจำร่วมกันของสังคมเป็นพลังสำคัญในการจรรโลงสังคมให้อยู่ร่วมกันเป็นสังคมอยู่ได้นี้ เป็นเพราะความทรงจำร่วมกันของสังคมจะนำไปสู่การสร้าง “ตัวตน” ของคนในสังคมให้หมายรู้ได้ว่าคนเองนั้นมีความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ในสังคมในฐานะไหน และในสถานะที่ตนดำรงอยู่นั้นจะทำให้ตนเองมีความหมายได้อย่างไร ที่สำคัญที่สุดก็คือ ผู้ที่ร่วมอยู่ในความทรงจำเดียวกันนี้ย่อมสำนึกว่าทุกคนอยู่ร่วมกันทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังนั้น “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” จึงเป็นเสมือนสายใยที่เชื่อมโยงทุกคนในสังคมเอาไว้ด้วยกัน โดยที่ “ความทรงจำ” เกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนทั้งหมดในสังคมถูกสร้างขึ้นโดยสถาบันทางอำนาจดังกล่าวมาแล้ว

อีกด้านหนึ่ง การศึกษาเกี่ยวกับ “ความทรงจำร่วมกันของสังคม” เป็นการแสวงหาสู่ทางที่จะสร้าง “ความทรงจำใหม่” หรือปรับเปลี่ยน “ความทรงจำเดิม” เท่าที่จำเป็น เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการแก้ไขปัญหาการเข้าถึงทรัพยากรที่ไม่เสมอภาคของคนในสังคม อันมีฐานอยู่บน “ความทรงจำเดิมของสังคม” และเมื่อสังคมมีความเปลี่ยนแปลงเกินกว่าที่ความทรงจำร่วมของสังคมแบบเดิมจะคงพลังในการอธิบายต่อไปได้ ความเปลี่ยนแปลงในการสร้างความทรงจำร่วมของสังคมแบบใหม่ก็เกิดขึ้นเพื่อที่จะทำให้สังคมเคลื่อนต่อไปโดยไม่เสื่อมสลายไป

ความทรงจำร่วมกันของสังคมไทยมีอยู่หลายระดับ เมื่อเกิดรัฐสมัยใหม่ขึ้นมาในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ชนชั้นนำของรัฐสมัยใหม่จำเป็นต้องสร้าง “ความทรงจำร่วมกัน” ชุดหนึ่งขึ้นมา เพื่อที่จะสร้างและจรรโลงรัฐสมัยใหม่ที่กำลังก่อตัวขึ้น พร้อมกับจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ชนชั้นนำสามารถผูกขาดอำนาจเอาไว้ได้ “ความทรงจำร่วมกัน” ที่ถูกสร้างขึ้นมานี้จะได้รับการถ่ายทอดปลูกฝังให้เป็นความทรงจำร่วมกันของคนในทุกชุมชนและท้องถิ่นทั่วประเทศและ

พยายามเบียดขับการอธิบายอดีตในรูปลักษณะที่ผูกติดอยู่กับโลกทัศน์ของพุทธศาสนาออกไปจากความทรงจำของผู้คน

ด้านหนึ่งจึงนำไปสู่การล้าง “ความทรงจำร่วมกัน” แบบเดิมของรัฐ/สังคมที่ถูกดึงเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐใหม่ อีกด้านหนึ่งก็สร้างเสริมระบบการถ่ายทอดความทรงจำร่วมกันแบบรัฐชาติให้ขยายออกไปกว้างขวางมากขึ้น การล้าง “ความทรงจำร่วม” แบบเดิมของสังคมที่ถูกดึงเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยไม่ใช่เรื่องยากเย็นนัก เพราะรัฐ/สังคมอื่นที่ถูกดึงเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยนั้นยังไม่มีเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาที่เข้มแข็งพอที่จะสร้างพลังของ “ความทรงจำร่วม” แบบใหม่ที่เกิดขึ้นพร้อมกับรัฐชาติได้ ความทรงจำร่วมแบบเดิมของรัฐ/สังคมอื่นที่เป็น

อย่างไรก็ตาม ก่อนทศวรรษ 2500 อันเป็นช่วงเวลาที่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและการขยายตัวของรัฐเข้าไปสู่ชุมชนและท้องถิ่นยังไม่เข้มข้นมากนัก ชุมชนและท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลจากอำนาจรัฐยังคงสามารถรักษา “ความทรงจำร่วม” ในระดับชุมชนเอาไว้ได้ เพราะระบบความสัมพันธ์แบบเดิมภายในชุมชนยังคงอยู่ พร้อมกับมีการรักษาถ่ายทอดความทรงจำร่วมชุดเดิมผ่านพิธีกรรมและผ่านการดำรงชีวิตแบบรวมหมู่เอาไว้ แต่เมื่อรัฐและเศรษฐกิจทุนนิยมขยายตัวเข้าสู่ชุมชนและท้องถิ่นเข้มข้นขึ้นในยุคของการพัฒนาประเทศ “ความทรงจำร่วม” ทั้งในระดับชุมชนและท้องถิ่นของชาวบ้านก็ถูกแทนที่ด้วยความทรงจำร่วมแบบใหม่อย่างชัดเจน

การสูญเสีย “ความทรงจำร่วม” ของชุมชนและท้องถิ่น นำมาซึ่งการสูญเสียศักยภาพของชุมชนและท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับปัญหาใหม่ๆ ที่ถาโถมเข้ามา เพราะความทรงจำเดิมสร้างความสำนึกในความสัมพันธ์ทางสังคมที่เชื่อต่อการร่วมมือช่วยเหลือกันและการแบ่งปันทรัพยากรกันโดยไม่มี ความได้เปรียบเสียเปรียบมากเกินไป แต่ความทรงจำแบบรัฐชาติมุ่งทำให้ประชาชนเกิดความสำนึกในความสำคัญของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นที่พึ่งของชาวบ้านในด้านต่างๆ อันทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนชาวบ้านซึ่งเคยมีอยู่ต้องสูญสลายไป

โครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” เกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาการสูญเสียความทรงจำเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนดังกล่าวข้างต้น และเพื่อแสวงหาแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือแบบ

ใหม่ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่เป็น “ความทรงจำร่วมกันของชาวบ้าน” อย่างแท้จริง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งอันเกิดจากความสำนึกในความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันของคนทั้งหมดในชุมชน ในฐานะที่ได้เคยมีศักยภาพในการจัดการและการใช้ทรัพยากรร่วมกันมาในอดีต รวมทั้งช่วยในการฟื้นฟูพลังทางปัญญาของชาวบ้านในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนของตนเองท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์อย่างลึกซึ้ง อันจะส่งผลให้ชาวบ้านสามารถเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยและสังคมโลกอย่างมีประสิทธิภาพขึ้น

2

ในการเริ่มต้นศึกษานาแนวทางในการรื้อฟื้น “ความทรงจำร่วม” ของชุมชน ชาวบ้านจำเป็นต้องทำความเข้าใจในเปลี่ยนแปลงของชุดความรู้ที่สำคัญอย่างน้อยสามเรื่องด้วยกัน ได้แก่ พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, ความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์ “หมู่บ้าน” และข้อวิจวาทะเกี่ยวกับระบอบทรัพย์สินของชุมชน

พัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

แม้ว่าในปัจจุบันการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาจะก้าวหน้าขึ้นมา มีการค้นพบและใช้หลักฐานใหม่ๆ ในการเขียนประวัติศาสตร์ล้านนาที่ครอบคลุมเนื้อหากว้างขวางทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ แต่การพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงในการศึกษาที่เกิดขึ้นก็นำมาซึ่ง “ปมปัญหา” ทางประวัติศาสตร์ จำนวนไม่น้อยที่รอการสร้างคำอธิบายใหม่เพื่อให้มีความหมายแก่ปัจจุบันเพราะคำอธิบายแบบเดิมอาจตอบคำถามและ “สื่อสาร” กับผู้คนที่ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วได้ไม่มากเท่าที่ควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่มีการแย่งชิงทรัพยากรอย่างรุนแรงเช่นในปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์ล้านนาปรากฏขึ้นครั้งแรกในรูปของตำนาน อาจเป็นตำนานวงศ์วานว่านเครือของผู้นำวงศ์ใดวงศ์หนึ่ง หรือเป็นตำนานเมือง ในเวลาต่อมาพระภิกษุที่มีความรู้สูงของล้านนาได้นำเอากรอบโครงของประวัติศาสตร์สากล

ของพุทธศาสนาตามแบบคัมภีร์ “มหาวงศ์” ของลังกามาเขียนตำนานล้านนาดังปรากฏในตำนานมูลศาสนา จามเทวีวงศ์ และชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น ตำนานเหล่านี้อธิบายความเป็นไปของรัฐด้วยพื้นฐานความคิดเรื่องกษัตริย์หรืออภิลักษณ์ของพุทธศาสนา โดยเน้นบทบาทของกษัตริย์ซึ่งได้ประกอบกษัตริย์ หรืออภิลักษณ์ในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ กษัตริย์ที่สั่งสมกษัตริย์หรืออภิลักษณ์มีมากก็จะได้รับการยกย่องในฐานะธรรมราชา และตำนานจะบันทึกเรื่องราวการจารจรธรรมะด้วยประการต่างๆ ของพระองค์อันทำให้บ้านเมืองรุ่งเรือง

ความเปลี่ยนแปลงระลอกแรกของการเขียนประวัติศาสตร์ล้านนาเกิดขึ้นเมื่อรัฐบาลสยามขยายอำนาจเข้าครอบครองล้านนา การอธิบายอดีตของล้านนาได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของพงศาวดารชาติไทย การศึกษาพงศาวดารโยนกของพระยาประชาภิจักร์ก็เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาเพื่อที่จะทำความเข้าใจความเป็นมาของบ้านเมืองที่กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสยาม¹ (แรกเขียนใช้ชื่อว่า พงศาวดารลาวเฉียง ศิพิมพ์เป็นคนๆ ในหนังสือ “วชิรญาณ” เนื่องจากในเวลานั้นล้านนามีฐานะเป็นมณฑลลาวเฉียง) ความเฟื่องฟูของการศึกษาความเป็นมาของดินแดนภาคเหนือที่เกิดขึ้นในช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ล้านแล้วแต่เป็นการเพิ่มเติมข้อมูลให้แก่ความยิ่งใหญ่ของประวัติศาสตร์ชาติไทย เพราะเชื่อกันว่าคนไทยที่เป็นบรรพบุรุษของคนไทยแห่งประเทศสยามเคยตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมืองที่มีอารยธรรมแถบล้านนามาก่อน อันแสดงว่าชนชาติไทยมีประวัติศาสตร์อันรุ่งเรืองมาแต่โบราณ

กรอบโครงความคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในสถานะ “ท้องถิ่น” ของรัฐไทยดำรงอยู่ต่อมาอีกนาน แม้หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.2475 แล้ว บัญญาชนท้องถิ่นล้านนาจำนวนไม่น้อยที่พยายามศึกษาประวัติศาสตร์ของตน เช่น สงวน ไชติสุวัฒน์ เขียนเรื่อง วีรกรรมเจ้ากาวิละ, ประวัติศาสตร์เมืองเชียงใหม่ และ ตำนานเมืองเหนือ² ศักดิ์ รัตนชัย เขียนเรื่อง ประวัติศาสตร์เมืองลำปางและพระธาตุลำปางหลวง³ เป็นต้น แต่การศึกษา

¹ ประชาภิจักร์ จักร์ พระยา, พงศาวดารโยนก พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516

² สงวน ไชติสุวัฒน์, เขียนเรื่อง วีรกรรมเจ้ากาวิละ, ประวัติศาสตร์เมืองเชียงใหม่ และ ตำนานเมืองเหนือ และ สงวน ไชติสุวัฒน์ คนดีเมืองเหนือ พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2515

³ ศักดิ์ รัตนชัย, ประวัติศาสตร์เมืองลำปางและพระธาตุลำปางหลวง

เหล่านี้ก็เป็นกรออธิบายล้านนที่เชื่อมโยงเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์“ชาติไทย” ทั้งสิ้น

ความเปลี่ยนแปลงของการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาระลอกที่สองได้เกิดขึ้นในราวทศวรรษ 2510 กล่าวคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาก็ได้เป็นผลงนของปัญญาชนท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ก็ได้ขยายเข้ามาสู่แวดวงวิชาการมากขึ้นตามลำดับ อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของการศึกษาในระดับอุดมศึกษาที่เกิดขึ้นอย่างมากมาในช่วงสมัยของการพัฒนา

ช่วงแรกของการขยายตัวการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาก็เป็นการศึกษาเอกสารโบราณของล้านนา การศึกษาเช่นนี้ก็จะเกิดขึ้นจากความต้องการที่จะสืบสาวอดีตของตนเองของบรรดาผู้ที่เข้ามาสู่แวดวงวิชาการสมัยใหม่ ซึ่งจำนวนไม่น้อยในยุคนั้นเป็นผู้ที่เคยได้รับการศึกษาในระบบเก่ามาก่อน คือ ก่อนที่จะสำเร็จการศึกษาในมหาวิทยาลัยได้เคยผ่านการศึกษากจากวัดมาแล้ว จะพบว่ามีการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในลักษณะที่เป็นท้องถิ่นของชาติไทยเพิ่มขึ้นกว่าเดิมมาก การแปลเอกสารโบราณของล้านนาก็ปรากฏขึ้นอย่างกว้างขวางถึงระ วรรณสัย แปลเอกสารโบราณจำนวนมาก เช่น กฎหมายพระเจ้าล้านน (พ.ศ.2514) ตำนานพระเจ้าเลียบโลก (พ.ศ.2516) อุสาบารส : วรรณกรรมล้านนาไทยสมัยพระเจ้ากือนา (พ.ศ.2519)⁴, ร้อยโท แสง มณวิฑูร แปลชินกาลมาลีปกรณ์ (พ.ศ.2507)⁵, สมหมาย เปรมจิตต์ แปล มังรายศาสตร์ภาคปริวรรตลำดับที่ 1 (พ.ศ.2518)⁶ ถิ่น รัตติกน แปล โยนกราชวงษ์ปกรณ์ (พ.ศ. 2513)⁷ เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแวดวงวิชาการได้ขยายตัวอย่างต่อเนื่อง

⁴ สิงขระ วรรณสัย, กฎหมายพระเจ้าล้านน เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาคิดปวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523.

⁵ “_____” ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ยุคที่ 9 ตอนที่ 10

⁶ “_____” อุสาบารส : วรรณกรรมล้านนาไทยสมัยพระเจ้ากือนา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519.

⁷ แสง มณวิฑูร, ชินกาลมาลีปกรณ์ อุนสรณในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มณวิฑูร 20 เมษายน 2517.

⁸ สมหมาย เปรมจิตต์, มังรายศาสตร์ภาคปริวรรตลำดับที่ 1 ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

⁹ ถิ่น รัตติกน, โยนกราชวงษ์ปกรณ์

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2520 นอกจากปัจจัยของการขยายตัวทางการศึกษาแล้ว ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ.2516 ถึง พ.ศ. 2519 ได้ส่งผลทำให้เกิดการ “ลงทุน” ของรัฐในการสร้างความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นมาด้วย กล่าวคือ การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนวนการนักศึกษาและชาวไร่ชาวนาในช่วงสามปีหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ได้ก่อให้เกิดความตระหนักขึ้นในสังคมไทยว่าจะบั่นทอนเอกภาพ และความมั่นคงของชาติ ประกอบกับการขยายอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยที่มีมากขึ้น ในภูมิภาคต่างๆ รวมทั้งในเขตภาคเหนือตอนบน ทำให้รัฐบาลที่ระหว่งหาทางยับยั้งการขยายตัวของลัทธิการเมืองที่รัฐถือว่าไม่เป็นไทยและเป็นอันตรายต่อชาติ และวิธีหนึ่งที่รัฐไทยได้ค้นพบและใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ คือการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นมาขึ้นเอง ทั้งนี้โดยมุ่งหวังให้เกิดการมองความเป็นมาของท้องถิ่นต่างๆ ในฐานะที่อยู่ภายใต้การปกครองและการกำหนดทิศทางความเปลี่ยนแปลงโดยศูนย์กลางอำนาจของรัฐไทยและพึ่งพาพระมหากษัตริย์ไทย พร้อมกับเกิดความภูมิใจที่ได้มีส่วนร่วมในการรักษาเอกราชของชาติไทยอีกด้วย

ในช่วงทศวรรษ 2520 มีการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นในวิทยาลัยครูและมหาวิทยาลัยทั่วประเทศมากกว่า 30 ครั้ง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และวิทยาลัยครูในเขตภาคเหนือตอนบนก็มีบทบาทในการจัดการสัมมนาหลายครั้ง พร้อมกับนั้นก็ได้สร้างหลักสูตรการเรียนการสอนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ล้านนาก็ขึ้นมาด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาก็อบทั้งหมดในช่วงเวลานี้ก็อยู่ภายใต้กรอบโครงของการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เป็นส่วนหนึ่งอันแบ่งแยกไม่ได้ของประวัติศาสตร์ชาติ กรอบโครงเช่นนี้ได้สร้างสำนักแห่งความเป็น “ท้องถิ่น” ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทย และเป็น “ชาติไทย” ที่คนไทยทุกคนต้องรักและรักษาไว้ด้วยชีวิต ยังไม่เกิดการศึกษา “ท้องถิ่น” จากมุมมองหรือแนวคิดพื้นฐานที่ตระหนักถึงความแตกต่างและแตกแยกจากประวัติศาสตร์ชาติไทยขึ้นมา แม้จะมีผลการศึกษาบางเรื่องที่แตกต่างกันออกไปบ้าง เช่น การศึกษาของ สวัสดิ์ อ่องสกุล เรื่อง “กบฏพญาผาบ”⁸ ที่อธิบายการก่อกบฏของชน

⁸ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์ 2529, และ “กบฏพระยาปราบสงคราม แม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2532 “ใน:ความเชื่อพระศรีวิชัย และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย” กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2507.

ล้านนาแตกต่างไปจากการอธิบายกฎเจียวเมืองแพร่ที่มีผู้อธิบายไว้ก่อนหน้า นี้ อย่างไรก็ตาม แนวการอธิบายความไม่พอใจของผู้ก่อการกบฏก็ยังคงสามารถ บรรลุอยู่ในกรอบโครงเดิมของประวัติศาสตร์ชาติไทยได้ เพราะเน้นว่ากบฏครั้งนี้เกิดจากความไม่พอใจเจ้าภาษีนายอากรที่เก็บภาษีบางประเภทมากเกินไปจนกระทบกระเทือนชีวิตของชาวบ้าน และเมื่อรัฐปราบกบฏได้แล้วก็ผ่อนปรนหรือลดหย่อนอัตราของการเก็บภาษี ซึ่งทำให้คนในท้องถิ่นยอมรับอำนาจรัฐไทยต่อไป

รัฐไทยประสบความสำเร็จอย่างมากในการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติ คือ สามารถเชื่อมเอาผู้คนในท้องถิ่นให้เกิดความสำนึกรักและห่วงแหนท้องถิ่นของตนเองที่เชื่อมต่อกับส่วนกลางอย่างเป็นเนื้อเดียวกัน พร้อมกับมีความรัก “ชาติไทย” โดยรวมเป็นอย่างมากด้วย ในกรอบโครงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเช่นนี้กลับไม่ได้มีพื้นที่ในประวัติศาสตร์ให้แก่ชีวิตทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวบ้าน เพราะภายใต้กรอบโครงนี้ บุคคลหรือท้องถิ่นล้านนามีค่าหรือจะได้รับการกล่าวถึงก็ต่อเมื่อบุคคลหรือท้องถิ่นย่อยนั้นๆ มีความสัมพันธ์ในทางใดทางหนึ่งกับความเป็นไปของประวัติศาสตร์ “ชาติ” ตัวอย่างเช่น การศึกษาความเปลี่ยนแปลงน่านปีการของล้านนาที่เกิดขึ้นในช่วงของการที่รัฐบาลกรุงเทพฯ ขยายอำนาจขึ้นมาปกครอง จะได้รับการอธิบายจากแง่ของการปฏิรูปการปกครองโดยส่วนกลางทั้งสิ้น โดยเน้นว่าส่วนกลางได้ดำเนินการปฏิรูปในด้านต่างๆ ในท้องถิ่นอย่างไรบ้าง ดังปรากฏในวิทยานิพนธ์และงานวิจัยจำนวนมาก ไม่ปรากฏว่ามีความพยายามที่จะมองความเปลี่ยนแปลงจากสายตาของคนในท้องถิ่นเองแต่อย่างใด

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นล้านนาในวงการศึกษาประวัติศาสตร์ ยังคงดำเนินไปภายใต้การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติสืบมาจนถึงปัจจุบัน แต่ความเปลี่ยนแปลงของกรอบโครงความคิดที่จะใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เกิดขึ้นจากวงการศึกษาการสาขานี้ เช่น เศรษฐศาสตร์ และมานุษยวิทยา

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ได้อธิบายล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาได้เริ่มต้นทำท้ายกรอบโครงการศึกษาแบบเดิม นักประวัติศาสตร์

¹ การศึกษาของ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้นแบบของการศึกษาในลักษณะนี้ชัดเจนที่สุด เศรษฐศาสตร์ การปกครองระบบศักดินาของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

เศรษฐกิจโดยเฉพาะศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และลูกศิษย์ได้เริ่มต้นมองหน่วยการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาที่แตกต่างจากเดิม นั่นคือ มองหน่วยการศึกษาระดับหมู่บ้าน และเน้นความเป็นอิสระของหมู่บ้านล้านนาซึ่งได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของรัฐและทุนนิยมในขอบเขตจำกัด หน่วยการศึกษาที่เล็กลงและเป็นหน่วยที่ถูกเน้นว่าเป็นชีวิตของชาวบ้านจริงๆ และศึกษาด้วยมุมมองที่ไม่เน้นความสำคัญของสายสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางนี้ได้กลายเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาแนวใหม่ที่ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาเริ่มหลุดพ้นจากการศึกษาประวัติศาสตร์ภายใต้กรอบของรัฐชาติ

หลังจากที่นักศึกษาศาสตร์เศรษฐกิจได้ทำงานเปิดพื้นที่หรือเปิดช่องทางให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่หลุดออกจากรอบความคิดแบบเดิม การพัฒนาความรู้ของนักมานุษยวิทยาก็ได้ร่วมสร้างแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในมุมมองใหม่ขึ้นมาอีกทางหนึ่ง

การศึกษาของนักมานุษยวิทยาก่อนหน้าทศวรรษ 2520 มักจะเป็นการศึกษา “ท้องถิ่น” เพื่อสนับสนุนทฤษฎีหรือข้อสรุปแบบทั่วไปทางวิชาการที่วางไว้ก่อนแล้ว ไม่ได้มุ่งเน้นการศึกษาเพื่อเข้าใจลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น เช่น มีการศึกษาหมู่บ้านเพื่อจะยืนยันในข้อสรุปทางทฤษฎีเรื่อง “สังคมไทยมีโครงสร้างหลวม” ซึ่งก็สอดคล้องไปกับการที่รัฐขยายอำนาจเข้าสู่หมู่บ้าน เพราะหากโครงสร้างสังคมของหมู่บ้านหลวมก็ย่อมต้องการรัฐที่เข้มแข็งเข้าไปช่วยดูแลรักษาระเบียบของสังคมและคอยควบคุมปัจเจกบุคคล

หลังทศวรรษ 2520 นักมานุษยวิทยาจำนวนหนึ่งเริ่มไม่พอใจการศึกษา “หมู่บ้าน” ด้วยวิธีวิทยาอย่างที่เป็มา เริ่มมีการศึกษา “หมู่บ้าน” ด้วยคำถามวิธีวิทยาและมุมมองใหม่ที่พบว่าโครงสร้างหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันที่แน่นอน มีการรวมกลุ่มเพื่อกิจกรรมสาธารณะหลายรูปแบบ การศึกษาที่สำคัญ ได้แก่ การศึกษาที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอสารภีของแอ็ค พอตเตอร์² พร้อมกับเริ่มมีความพยายามจะหาทางเข้าใจ “หมู่บ้าน” ในมุมมองอื่น คือมองหมู่บ้านในฐานะที่ไม่ใช่หน่วยที่ถูกกำหนดมาจากกระทรวงมหาดไทย การศึกษาหมู่บ้านหลายแห่งพบว่ามีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบ “ชุมชน” ซ้อนอยู่ภายใต้กรอบความ

² Potter, Jack M. *Thai Peasant Social Structure*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.

คิดพื้นที่หมู่บ้านแบบกระทรวงมหาดไทย

แคทเธอริน โบวี ได้ศึกษาพบว่าหมู่บ้านนั้นไม่ได้เป็นหน่วยที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงในตัวเอง หากแต่ต้องพึ่งพิงการค้าเป็นอย่างมาก เพื่อจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไม่ลำบาก และการค้านี้เองที่เชื่อมโยงสังคมหมู่บ้านต่างๆ เข้าหากัน

นักพัฒนาเอกชนก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ทำการศึกษา “หมู่บ้าน” และได้ข้อสรุปที่สำคัญในการทำความเข้าใจการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของการรวมกลุ่มชาวบ้านในท้องถิ่นภาคเหนือโดยค้นพบและใช้คำว่า “ชุมชน” แทนคำว่า “หมู่บ้าน” หรือ “ท้องถิ่น”

การใช้ “ชุมชน” เป็นหน่วยในการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ภายในของกลุ่มชาวบ้านซึ่งเป็นพลังที่สำคัญในการปรับตัวของชาวบ้านนี้แม้ว่าจะมีนักวิชาการจำนวนหนึ่งวิจารณ์เอาไว้ว่า เป็นการผลิตใหม่ของความคิดเรื่อง “ชุมชน” เพื่อจะให้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับรัฐที่ขยายตัวเข้ามายึดและเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรของชาวบ้าน เช่น การศึกษาของศาสตราจารย์ อัทสึชิ คิตาฮารา (Atsushi Kitahara)¹¹ และของยุกติ มุกดาวิจิตร¹² แต่ก็ถือได้ว่าเป็นพัฒนาการของการศึกษาลงคมภาคเหนือสมัยใหม่ที่ก่อให้เกิดการรื้อฟื้นความเป็น “ชุมชนล้านนา” ให้กลับมามีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง เพราะเมื่อนักพัฒนาเอกชนเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนได้ส่งผลให้เกิดการสร้างชุมชนและเครือข่ายชุมชนรูปแบบใหม่ขึ้นมา ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” และการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” นั้น มีข้อจำกัดอย่างมากในการที่จะสามารถเข้าใจในความเปลี่ยนแปลงของชุมชนและท้องถิ่นได้ เพราะเมื่อนักวิชาการศึกษาประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ไม่เปิดช่องให้มองเห็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ อันได้แก่ความเปลี่ยนแปลงของระบบการจัดการทรัพยากรที่จะมีความสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของ “ชุมชน” และ

¹¹ Atsushi Kitahara *The Thai Rural Community Reconsidered: Historical Community Formation and Contemporary Development Movements*, Bangkok: The Political Economy Center Chulalongkorn University, 1996.

¹² ยุกติ มุกดาวิจิตร *การรื้อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย พ.ศ. 2520-2537* วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามานานันต์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538.

“ท้องถิ่น”

แต่อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงทางการแสวงหาความรู้จากหลายทิศทางและการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อสร้างทางเลือกใหม่ในการพัฒนาได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนามากทีเดียว กล่าวคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาได้เริ่มหันมาสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน” ในความหมายที่มุ่งศึกษาพัฒนาการของความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชาวบ้าน ขณะเดียวกันก็ไม่ได้มีเพียงการศึกษาเฉพาะชุมชนที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและเป็นอิสระจากอำนาจรัฐ หากแต่ศึกษาประวัติศาสตร์ของ “ชุมชน” ที่มีปฏิสัมพันธ์กับเงื่อนไขและพลังทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมจากภายนอกที่เข้ามากระทบ “ชุมชน”

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน” ที่เน้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างหลายชุมชนโดยพิจารณาถึงเงื่อนไขและพลังทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม อาจจะเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น” หมายความว่า การศึกษา “ชุมชน” ที่ประกอบขึ้นด้วยกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กันโดยตรงและมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เสมอภาค และช่วยเหลือกัน โดยแต่ละชุมชนไม่สามารถอยู่อย่างเป็นอิสระได้ มีความจำเป็นตั้งแต่อดีตกาลมาแล้วที่แต่ละ “ชุมชน” จะต้องสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงไปถึงชุมชนอื่นๆ เพื่อการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือร่วมมือกันในการจัดการทรัพยากร ความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายเช่นนี้มีผลต่อการดำรงอยู่ของชุมชนเป็นอย่างยิ่ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ของการจัดการ “ทรัพยากรสาธารณะ” โดยชุมชนท้องถิ่นในที่นี้จึงมุ่งเน้นการศึกษาจากมโนทัศน์ “ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น” โดยเชื่อว่าจะทำให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของชุมชนท้องถิ่นได้ชัดเจนขึ้น ขณะเดียวกันก็สามารถหลีกเลี่ยงจากการใช้กรอบมโนทัศน์ที่ตายตัวในการอธิบายชุมชนท้องถิ่นอีกด้วย ดังจะแสดงให้เห็นในหัวข้อต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์ “หมู่บ้าน”

ในช่วงเวลาที่นักประวัติศาสตร์ยังไม่ให้ความสนใจศึกษา “ชุมชน” หรือ “ท้องถิ่น” อย่างจริงจังนั้น การศึกษา “หมู่บ้าน” ของนักสังคมศาสตร์กลับสามารถที่จะสร้างความรู้ใหม่ๆ ได้มากกว่า

มีผู้แบ่งการศึกษาเกี่ยวกับ “หมู่บ้าน” ที่ผ่านมามีออกเป็นหลายรูปแบบ โดยใช้เกณฑ์ในการแบ่งต่างๆ กัน ที่สำคัญ ได้แก่

ชยันต์ วรรธนะภูติ¹ แบ่งการศึกษานูบ้านออกเป็น 5 รูปแบบแนวคิด ได้แก่ การศึกษาในกรอบความคิดเรื่องสังคมไทยเป็นสังคมโครงสร้างหลวม เช่น การศึกษาของ Lauriston Sharp, John Embree การศึกษาในกรอบความคิดที่ได้แย้งกับความคิดเรื่องสังคมไทยมีโครงสร้างหลวม เช่น การศึกษาของ Jack M. Potter การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านของ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และการศึกษาในกรอบความคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง เช่น การศึกษาของ Turton และการศึกษา “วัฒนธรรมชุมชน” ของกลุ่มนักพัฒนาเอกชน

ชยันต์ ได้ตั้งคำถามที่น่าสนใจต่อการศึกษานูบ้านทั้ง 5 แบบว่า การศึกษาทั้งหมดควรจะตั้งเป้าประเด็นต่อไปนี้ให้กระจ่าง ได้แก่ อะไรคือชุมชนหมู่บ้าน จะวางหมู่บ้านในบริบทได้อย่างไร จะพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับหมู่บ้านได้อย่างไร ระดับใดจึงจะเรียกได้ว่าเป็นการพึ่งพาตนเอง และอะไรที่จะถือได้ว่าเป็นการศึกษานูบ้านจริงๆ

ผลการศึกษาของอานันท์และชยันต์ทำให้เห็นได้ว่าปัญหาของการศึกษา “หมู่บ้าน” นั้น อยู่ที่การขาดการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ที่พิจารณาความเปลี่ยนแปลงของ “ชุมชน-หมู่บ้าน” อย่างมีปฏิสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงรอบๆ “ชุมชน-หมู่บ้าน” นั้นๆ

การพิจารณานูบ้านจากแนวคิดใดแนวคิดหนึ่งไม่เพียงพอที่จะทำให้เข้าใจ “ชุมชน-หมู่บ้าน” ได้ กรอบความคิดเรื่องสังคมไทยมีโครงสร้างหลวมก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มีพลังในการอธิบาย “ชุมชน-หมู่บ้าน” ในทุกบริบท เพราะหากพิจารณาเปรียบเทียบความสัมพันธ์ภายใน “ชุมชน-หมู่บ้าน” แห่งเดียวกันในระยะเวลาค

¹ Chayan Vaddhanaphuti, "Tradition of Village Study in Thailand" in Philip Hirsch (ed.) *The Village in Perspective: Community and Locality in Rural Thailand*. Chiangmai: Social Research Institute Chiangmai University 1993. P. 9-38.

ที่ต่างกัน ก็จะสามารถมองเห็นได้ถึงโครงสร้างที่หลวมมากขึ้นในบริบทปัจจุบัน ทำนองเดียวกับการศึกษาด้วยกรอบความคิดโครงสร้างกระชับก็ไม่ได้แตกต่างกัน เพราะหากเปรียบเทียบในพื้นที่ “ชุมชน-หมู่บ้าน” เดียวกัน เพื่อมองเห็นความคลี่คลายของโครงสร้างก็จะทำให้เข้าใจ “ชุมชน-หมู่บ้าน” มากขึ้นในแง่ที่เคยมีโครงสร้างกระชับในอดีต และกระชับน้อยลงในบริบทปัจจุบัน

ส่วนการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านด้วยกรอบความคิด “วัฒนธรรมชุมชน” นั้น มีจุดอ่อนอยู่ที่การพิจารณา “ชุมชน-หมู่บ้าน” ที่ตายตัวและมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นน้อย หรือหากมีความเปลี่ยนแปลงก็ไม่ได้ทำลาย “ชุมชน-หมู่บ้าน” อย่างสิ้นเชิง ศาสตราจารย์อัศฐวิ ศิดาฮารา ได้กล่าวไว้ว่าเป็นการศึกษาที่เป็นเพียงรูปแบบอุดมคติที่ถูก “สร้าง” ขึ้นมาเพื่อตอบโต้กับทุนนิยมและรัฐที่ขยายตัวมากระทบ “ชุมชน-หมู่บ้าน” มากขึ้นในระยะหลัง

ความคิดของนักวิชาการที่มีต่อทฤษฎี “โครงสร้างหลวม” มีความพลิกผันที่น่าสนใจด้วย กล่าวคือศาสตราจารย์อัศฐวิ ศิดาฮาราได้เคยให้ความหมายทางด้านดีต่อทฤษฎีโครงสร้างหลวมของสังคมไทย ทั้งนี้เพราะประสบการณ์ในการเป็นนักศึกษามหาวิทยาลัยโตเกียวในช่วงทศวรรษ 2500 อันเป็นช่วงเวลาที่นักศึกษาหัวก้าวหน้าของญี่ปุ่นล้วนแล้วแต่ปฏิเสธลักษณะสำคัญของสังคมญี่ปุ่นที่มีความเป็นชุมชนอย่างแน่นแฟ้น เพราะความสัมพันธ์กันในระบบ “ชุมชน” เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดครั้ง “เสรีชน-ปัจเจกชนนิยม” ศาสตราจารย์อัศฐวิ ศิดาฮาราจึงเป็นผู้หนึ่งที่มีทัศนคติในแง่ลบต่อ “ชุมชน” และเห็นว่าการศึกษาสังคมไทยมีโครงสร้างหลวมทำให้คนไทยสามารถเปลี่ยนแปลงสังคมให้ก้าวหน้าขึ้นได้ง่ายกว่าสังคมญี่ปุ่น แต่การรื้อฟื้นความคิดที่เน้น “วัฒนธรรมชุมชน” ในสังคมไทยที่เกิดขึ้นภายหลังเป็นกระแสที่ปฏิเสธสิ่งที่มาพร้อมกับการขยายตัวของทุนและรัฐ จึงทำให้มองเห็นแต่ด้านลบของ “เสรีชน-ปัจเจกชนนิยม” เท่านั้น จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงความหมายของการเป็น “เสรีนิยม-ปัจเจกชนนิยม” ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย

ศาสตราจารย์อัศฐวิ ศิดาฮารา ได้แสดงความเห็นต่อการละทิ้งกรอบความคิดในการพิจารณาสังคมไทยว่ามีโครงสร้างหลวม โดยอธิบายว่าเป็นเพราะผู้ที่วิจารณ์และไม่เห็นด้วยกับกรอบทฤษฎีดังกล่าวมองไม่เห็นและไม่เข้าใจว่าทฤษฎีโครงสร้างหลวมเป็นแนวความคิดที่มองระดับความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันหลายระดับไม่ได้มีลักษณะหลวมตายตัวเพียงรูปแบบเดียว ทำานได้เน้นว่า

"If loose structure really is basic stratum of culture how will it influence social change in the future? Will it shape social changes unique to Southeast Asian culture?"

Can it help in the construction of a new theory of change which go beyond ideas of cultural lag and the contrasts between developed Western technology and the Immutable Southeast Asian traditional culture?

If it could help to build a more precise and dynamic explanation of the relation between culture and social change, then it would be deserve to have a long academic life"¹⁴

การศึกษา "ชุมชน-หมู่บ้าน" อย่างเป็นประวัติศาสตร์ จึงน่าจะเป็นการศึกษาที่ทำให้มองเห็นการพัฒนาคลัสเตอร์ของ "ชุมชน-หมู่บ้าน" ได้ชัดเจนขึ้น โดยที่สามารถเข้าใจได้ถึงพลวัตของโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในที่คลัสเตอร์เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางประวัติศาสตร์ และเข้าใจได้ว่าในแต่ละช่วงเวลา ชุมชนมีโครงสร้าง "หลวม" หรือ "กระชับ" ในระดับใด เพราะเหตุใดอีกด้วย

ที่สำคัญ การศึกษา "ชุมชน-หมู่บ้าน" จำเป็นที่จะต้องมีแกนกลางของการศึกษาวิจัยที่ทำให้เห็นความคลัสเตอร์ของโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในของ "ชุมชน-หมู่บ้าน" อันได้แก่ ทรัพยากรของชุมชนหรือสมบัติชุมชน ซึ่งความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างคนใน "ชุมชน-หมู่บ้าน" ที่มีผลต่อการดูแลและการจัดการกับสมบัติชุมชนในแต่ละช่วงเวลาจะเป็นแกนกลางในการศึกษาที่จะให้เห็นพลวัตของโครงสร้างสังคมได้ชัดเจนขึ้นเป็นอันมาก นอกจากศาสตราจารย์อัทซุชิ คิตาฮาระ ซึ่งได้ชี้ให้เห็นข้ออ่อนของการ

¹⁴ Atsushi Kitahara *The Thai Rural Community Reconsidered: Historical Community Formation and Contemporary Development Movements*. Bangkok: The political Economy Center Faculty of Economics Chulalongkorn University 1996, P. 168.

ศึกษาแนว "วัฒนธรรมชุมชน" แล้ว ศาสตราจารย์แอนดรู วอล์กเกอร์ (Andrew Walker) ก็ได้ตั้งคำถามต่อประเด็นนี้เช่นกันในบทความเรื่อง "Simplification and ambivalence of community"¹⁵ ความว่า

My view is that there is, but it is an approach which focuses less on community in itself than on the fluid and contested

Processes of community formation. The "community" in "community participation", "community forest", "community right", etceteras need to become a question rather than an answer.

There is a need to focus on if, when, and how people come to have a sense of shared belonging that may amount to "community".

การศึกษาในเรื่องการดูแลและการทรัพยากรสาธารณะของชุมชนจึงเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ เพื่อที่จะทำให้เข้าใจได้ถึงพลวัตของความสัมพันธ์ภายในชุมชนซึ่งเป็นเครื่องชี้ให้เห็นความเป็นชุมชนที่แท้จริง

¹⁵ Andrew Walker, "Simplification and the ambivalence of community" *The Asia Pacific Journal of Anthropology* 2(2) 2001: 1-20, p. 15.

วิวัฒนาการทรัพยากรสาธารณะและสมบัติชุมชน

แนวคิดที่ได้รับความนิยมรับงานมีอิทธิพลอย่างมากในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้แก่ความคิดเรื่อง “โศกนาฏกรรมของทรัพยากรสาธารณะ” (The tragedy of the commons) ของ Hardin¹⁴ ที่เน้นว่าทรัพยากรที่เป็นของสาธารณะนั้นจะประสบกับการถูกรูดกริบอย่างรุนแรงเพราะไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ ทุกคนจะฉวยโอกาสที่จะใช้ทรัพยากรนั้นเพื่อยังประโยชน์ให้แก่ตนเองให้มากที่สุด โดยไม่มีผู้ใดคิดที่จะรักษาทรัพยากรสาธารณะนั้นให้ดำรงอยู่อย่างยั่งยืน

การศึกษาของ Hardin เป็นการศึกษาในเชิงวิทยาศาสตร์ระยะแรกๆ ที่ยังไม่ได้นำถึงปัจจัยทางด้านสังคมที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรสาธารณะ จึงทำให้ความคิดเรื่องโศกนาฏกรรมของทรัพยากรสาธารณะนั้นแม้ว่าจะได้รับการยอมรับและนำไปเป็นแนวคิดหลักในการจัดการทรัพยากรสาธารณะ แต่ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากมาย โดยเฉพาะในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา เนื่องจากการขยายตัวของการศึกษาในเชิงสังคมมนุษย์ซึ่งเป็นความพยายามที่จะศึกษาในเชิงวิทยาศาสตร์ โดยคำนึงถึงมิติทางสังคมหรือเชื่อมโยงความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ดังปรากฏบทความในวารสาร Human Ecology เรื่อง “The Tragedy of the commons :Twenty-two years later”¹⁵ ซึ่งวิจารณ์ไว้ว่าการศึกษาเฉพาะกรณีตามความคิดของ Hardin นั้นไม่เพียงพอสำหรับสรุปเป็นกฎทั่วไปหรือเป็นทฤษฎี จำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาที่กว้างขวางและต้องพิจารณาในเรื่องเกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากรลักษณะอื่นๆ ด้วย

กล่าวได้ว่า ความต้องการที่จะเข้าใจ “สังคมกับการจัดการในเรื่องทรัพยากร” นี้เอง ได้ทำให้เกิดความพยายามเข้าใจในฐานะของระบอบ (Regime) โดย Fikret berkes ได้สรุปความคิดของนักวิชาการก่อนหน้านั้นและแบ่งลักษณะของระบอบเป็น 4 ลักษณะ นี้

“Briefly, Following Ostrom (1990), Bromley (1992), and

¹⁴ Hardin G. “The Tragedy of the commons” *Science* 1968 162: 1243-1248

¹⁵ Feeny, D., F.Berkes., B.J.McCay., and J.M.Acheson. “The Tragedy of the commons: Twenty-two year later” *Human Ecology* 1990 18: 1-19

Feeny et al. (1990), Common-property...resources may be held in one of four basic property-right regime. Open-access is the absence of well-define property right. Access is free and open for all. Private property refer to the situation in which an individual or corporation has the right to exclude other and to regulate the use of the resource State-property...means that rights to the resource are vested exclusively in Government for controlling access and regulating use. Common property... means that the resource is held by an identifiable community of users who can exclude others and regulate use.”¹⁶

การแบ่งระบอบของทรัพย์สินเช่นนี้เป็นการแบ่งที่ตระหนักในความแตกต่างที่ละเอียดอ่อน และทำให้เข้าใจความหมายของระบอบของทรัพย์สินได้ชัดเจนขึ้น แต่อย่างไรก็ตามมีผู้วิจารณ์การแบ่งเช่นนี้ว่าเป็นเพียงการพิจารณาในรูปแบบอุดมคติของระบอบทรัพย์สิน

“...These four regimes are ideal, analytical types. In practice, resource tend to be held in overlapping combination of them, and there is variation within each.”¹⁷

คำวิจารณ์นี้นับว่ามีประโยชน์อย่างยิ่งในการทำให้ต้องพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของระบอบทรัพย์สินอย่างละเอียดและซับซ้อนยิ่งขึ้น อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้สำรวจพรมแดนความรู้เกี่ยวกับการศึกษาในเรื่องการจัดการทรัพยากร โดยวิเคราะห์ให้เห็นว่ามีการศึกษาทั้งหมด 4 แนวทางด้วย

¹⁶ Fikret berkes “Social Systems, Ecological Systems, and Property Right” in *Common Property: Readings and Resources for Community-Based Natural Resource Management Researchers*, Volume 4. Compiled By Claire Thompson and Steve Langill. For the Community-Based Natural Program Initiative ,IDRC 1999

¹⁷ Fikret berkes “ Social Systems, Ecological Systems ,and Property Right”

กัน²⁰ ได้แก่ แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์, แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม, แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน, แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

อานันท์ได้ขยายความแนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรทั้งสี่ลักษณะว่า แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ เป็นการศึกษาการจัดการที่มองธรรมชาติเป็นทรัพยากรที่มนุษย์ควรได้ใช้เพื่อประโยชน์สูงสุด ดังนั้นการศึกษาแนวนี้จึงเน้นการใช้ทรัพยากรโดยรัฐและทุน แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม เป็นแนวการศึกษาที่ให้ความหมายแก่ธรรมชาติว่าเป็นรากฐานการดำรงชีวิตของมนุษย์ โดยเน้นการศึกษาที่ระบบคุณค่าของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติทั้งหลาย แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบันมักจะเน้นอยู่ที่การจัดการทรัพยากรร่วมกันทั้งชุมชนและสถาบันอื่นๆ แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงความสัมพันธ์เชิงอำนาจเน้นอยู่ที่การทำความเข้าใจพื้นฐานของปรากฏการณ์การจัดการทรัพยากรและจำกัดวงคนที่มีโอกาสใช้ทรัพยากรว่าล้วนแล้วแต่ไม่ใช่ “ความจริงแท้” หากเป็นเพียงการสร้างระบบความสัมพันธ์ทางอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมแบบหนึ่งขึ้นมาเพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของกลุ่มคนที่ผูกขาดอำนาจเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม อานันท์ยอมรับว่าการศึกษาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของสังคมไทยที่ผ่านมานั้นมีการใช้แนวคิดสองแนวทางแรกเป็นส่วนใหญ่ ขณะที่แนวทางการศึกษาสองแนวทางหลังนั้นยังมีผู้ศึกษาน้อยมาก

การศึกษากายใต้สองแนวคิดแรกนั้นมีลักษณะที่ลิดีลีย มองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างลึกลับซับซ้อนในพื้นที่หรือประเด็นที่ทำการศึกษา แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์มักจะศึกษาเพียงเพื่อนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์จึงไม่ให้ความสำคัญต่อความเข้าใจชุมชนหมู่บ้านแต่อย่างใด แนวการศึกษานี้จึงเข้ากันได้กับการศึกษาที่ใช้แนวความคิดเรื่อง

²⁰ อานันท์ กาญจนพันธ์ “สถานภาพการวิจัยชุมชนกับการจัดการทรัพยากร: บทสังเคราะห์ผลของการศึกษา” ใน อานันท์ กาญจนพันธ์ (บก.) *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรกระบวนทัศน์และนโยบาย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2543 หน้า 3-24

โครงสร้างหลวมอย่างปราศจากความเข้าใจอย่างแท้จริง เพราะทำให้เกิดความเข้าใจผิดร่วมกันได้ว่า การที่โครงสร้างทางสังคมหลวมทำให้ไม่มีผู้ใดดูแลรับผิดชอบต่อสมบัติชุมชนหรือทรัพยากรสาธารณะ ดังนั้นจึงต้องให้บทบาทแก่รัฐในการจัดการดูแลทรัพยากรสาธารณะ ดังปรากฏอย่างชัดเจนในกรอบความคิดหลักทางด้านกฎหมายที่เน้นการจัดระบบทรัพย์สินออกเป็นเพียงสองประเภท ได้แก่ ทรัพย์สินที่เป็นของรัฐและทรัพย์สินที่เป็นของปัจเจกบุคคลเท่านั้น²¹

ส่วนแนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรมก็อยู่ในลักษณะเดียวกันกับการศึกษา “วัฒนธรรมชุมชน” ที่มองเห็นเฉพาะภาพอุดมคติของการจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน ไม่พิจารณาความเปลี่ยนแปลงภายใน “ชุมชน-หมู่บ้าน” เพราะต้องการนำประเด็นการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านมาเป็นประเด็นของการต่อสู้หรือต่อรองกับรัฐเพื่อที่จะทำให้ “ชุมชน-หมู่บ้าน” ได้มีส่วนแบ่งอำนาจในการจัดการทรัพยากรมากขึ้น ดังนั้นจึงทำให้ไม่สามารถเข้าใจในพลวัตของ “ชุมชน-หมู่บ้าน” ที่มีปฏิสัมพันธ์อยู่กับภายนอกทุกระดับ

²¹ ไชยสิทธิ์ วัฒนชัยกุล “ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: กฎหมายและประเพณี” ใน อานันท์ กาญจนพันธ์ (บก.) *พลวัตของชุมชน*.. หน้า 335.

การศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน” เพื่อถิ่นประวัติศาสตร์แห่งชุมชน

กล่าวได้ว่า การศึกษาสังคมไทยทั้งสามด้าน อันได้แก่ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ “หมู่บ้าน” และประเด็นการวิวาทะในเรื่องทรัพยากรสาธารณะและสมบัติชุมชน ส่วนแล้วแต่แสดงให้เห็นว่า นักวิชาการยังไม่สามารถที่จะเข้าใจในความเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมได้ชัดเจน เพราะไม่ได้มีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ที่ต้องคำนึงถึงลักษณะพลวัต และการขาดความรู้ที่ชัดเจนนี้เองได้ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนมากขึ้นและไม่สามารถแก้ไขความขัดแย้งได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ความขัดแย้งที่สำคัญระหว่างรัฐกับประชาชนในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการที่รัฐขยายอำนาจเข้าไปแย่งชิงและเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นต่างๆ อย่างกว้างขวาง ซึ่งมีผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างรุนแรงอย่างน้อยสองระดับด้วยกัน ระดับแรกเป็นการขยายและเพิ่มความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน และระหว่างชาวบ้านกับรัฐมากขึ้นในทุกพื้นที่ และความขัดแย้งเหล่านี้มีแนวโน้มของการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหาจากภาครัฐมากขึ้นตามไปด้วย ในการสำรวจความขัดแย้งระหว่างรัฐและประชาชนของหน่วยราชการ ได้แก่ ศูนย์ประสานงานข่าวกรองแห่งชาติ (คป.ช.) ที่พบว่าการชุมนุมเรียกร้องของประชาชนในปี พ.ศ.2544 มีจำนวนถึง 2,282 ครั้ง และในครึ่งปีแรกของ พ.ศ.2545 นั้นมีจำนวนถึง 952 ครั้ง” ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นความขัดแย้งเรื่องทรัพยากรของสังคมทั้งสิ้น

ในอีกระดับหนึ่งที่สำคัญมากก็คือ หากรัฐสามารถเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรทั้งหมดได้ตามที่ต้องการ ก็จะมีผลกระทบต่อสังคมไทยไม่มีโอกาสได้พบทวนความผิดพลาดและแสวงหาทางเลือกของสังคมไทยได้เลย สังคมไทยกำลังเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่ก่อความยากลำบากที่ส่งผลกระทบต่อคนทุกกลุ่มอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การศึกษาการจัดการ “สมบัติสาธารณะ” ของชาวบ้านในชุมชนภาคเหนือตอนบนในโครงการวิจัยนี้ ได้พยายามหลีกเลี่ยงข้ออ่อนของการศึกษาที่ผ่านมา

” ศูนย์ประสานงานข่าวกรองแห่งชาติ (คป.ช.)

มาดังกล่าวข้างต้น โดยจะเน้นให้เห็นว่าแนวความคิดที่เป็นพื้นฐานของปรากฏการณ์การจัดการทรัพยากรและจำกัดวงคนที่มีโอกาสใช้ทรัพยากรเช่นนี้ไม่ใช่ “ความจริงแท้” หากเป็นเพียงการสร้างระบบความสัมพันธ์ทางอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมแบบหนึ่งขึ้นมา โดยที่จะชี้ให้เห็นว่ามีความเปลี่ยนแปลงทั้งความหมายและการจัดการ “สมบัติสาธารณะ” ของชุมชนในภาคเหนือ ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมของ “ชุมชน-หมู่บ้าน” อย่างแน่นอน ไม่มีสังคมใดจะสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นการจัดการทรัพยากรรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งให้อยู่คงที่ตลอดไปโดยไม่เปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับภาวะการณ์ใหม่ๆ ที่เกิดขึ้น เพราะวังแต่จะก่อให้เกิดความตึงเครียดทางสังคมสูงชันจนสังคมไม่สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขได้

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การศึกษาการจัดการ “สมบัติสาธารณะ” นอกจากจะทำให้เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงในการจัดการสมบัติสาธารณะของชุมชนดังกล่าวแล้ว ยังต้องการเสนอมุมมองการศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน-หมู่บ้าน” ในอีกแนวทางหนึ่ง กล่าวคือ การศึกษา “สมบัติสาธารณะ” แท้ที่จริงแล้วก็คือความพยายามที่จะเข้าใจในเรื่อง “พื้นที่” ของชาวบ้าน เป็น “พื้นที่” ที่ชีวิตชาวบ้านในชุมชนทุกคนมีความผูกพันอย่างแนบแน่น ไม่ว่าจะเป็นม่านน้ำลำธาร ที่นา ที่สาธารณะประโยชน์อื่นๆ เช่น วัด ป่า ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เป็นแกนกลางของสายใยของชุมชน เพราะทุกคนในชุมชนต้องร่วมมือกันในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน “พื้นที่” ของชาวบ้านมักจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน “สมบัติของชุมชน” ที่อาจจะกว้างขวางหรือแคบกว่าขอบเขตของ “หมู่บ้าน” ตามที่กระทรวงมหาดไทยกำหนดขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน” โดยพิจารณาเรื่อง “พื้นที่” ของชาวบ้านนี้ จะช่วยให้เห็นได้ว่า “พื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน” แตกต่างไปจาก “พื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของรัฐชาติ” เป็นอย่างมาก และย่อมแน่นอนว่า การศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับบทบาทของชาวบ้านในการจัดการ “สมบัติของชุมชน” หรือศึกษาบทบาทชาวบ้านใน “พื้นที่” ของชาวบ้านเองเช่นนี้ จะช่วยให้ทุกฝ่าย รวมทั้งชาวบ้านเอง เกิดความตระหนักในศักยภาพของ “ชุมชน” ได้ดีกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยเป็นอันมาก

จากนั้นเมื่อศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้น

จะไม่มีทางเลือกและไม่มีทางผ่อนหนักเป็นเบาจากแรงกระแทกของระบบเศรษฐกิจยุคโลกาภิวัตน์ที่รุนแรงมากขึ้นตามลำดับ

การล่มสลายของ “ชุมชน” นั้นไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ชาวบ้านขาดแคลน “ทุน” ที่อยู่ในรูปเงินตรา ซึ่งรัฐบาลพยายามแก้ปัญหาด้วยการจัดสรรเงินลงไปช่วยเหลือในรูปแบบของโครงการต่างๆ หรือพรรคการเมืองพยายามนโยบายพักการชำระหนี้เท่านั้น หากแต่เป็นกระบวนการสูญเสียความทรงจำร่วมกันของ “ชุมชน” ซึ่งความทรงจำร่วมกันของ “ชุมชน” นอกจากจะเป็นพลังที่ทำให้ “ชุมชน” มีศักยภาพในการเผชิญปัญหาและปรับตัวร่วมกันอย่างเข้มแข็งแล้ว ยังเป็นคลังที่เก็บปัญญาญาณทั้งหมดของ “ชุมชน” ไว้ และเป็นสมบัติร่วมที่ทุกคนใน “ชุมชน” สามารถหยิบใช้มาจัดการกับปัญหาที่ตนเองเผชิญหน้าได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ได้กล่าวแล้วว่าความทรงจำร่วมกันของ “ชุมชน” ไม่ใช่เพียงความจำบางสิ่งที่เป็นความรู้แบบแยกส่วน แต่เป็นความทรงจำร่วมกันที่เป็น “ประวัติศาสตร์ของชุมชน” ที่สร้างสมมาจากประสบการณ์ของ “ชุมชน” เป็นประสบการณ์ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ชุมชน” กับสภาพแวดล้อมตลอดระยะเวลาอันยาวนาน จนตกตะกอนมาสู่การปฏิบัติจริงของชาวบ้านในช่วงชีวิตที่ผ่านมา

“ประวัติศาสตร์ชุมชน” ในความหมาย “ที่รวมของประสบการณ์ทั้งหมดของชุมชน” จึงมีความหมายสำคัญทั้งต่อการดำรงอยู่ของชาวบ้านในสังคมโลกสมัยใหม่อย่างมีความสุขและเป็นฐานที่สำคัญสำหรับการปรับตัวหรือสร้างทางเลือกใหม่แก่สังคมไทยโดยรวมด้วย

โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน
นี้มีแกนกลางอยู่ที่การศึกษาประวัติศาสตร์ของ “ชุมชน” ในการจัดการกับ “สมบัติชุมชน” โดยเน้นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่สัมพันธ์กับ “สมบัติชุมชน” ที่มีความผันแปรเปลี่ยนแปลงตลอดมา เหตุที่เลือกการจัดการ “สมบัติชุมชน” เป็นแกนกลางก็เพราะเป็นเรื่องที่คนทั้งหมดในแต่ละชุมชนมีส่วนเกี่ยวข้อง หรือเป็นเรื่องที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับโลกภายนอก จึงสามารถใช้ในการสะท้อนให้เห็นถึงความทรงจำร่วมกันของชาวบ้านหรือเป็น “ที่รวมของประสบการณ์ทั้งหมดของชุมชน” ได้เป็นอย่างดี

ประวัติศาสตร์ชุมชนเช่นนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แตกต่าง

ไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาตินิยมที่ผ่านมา เพราะมุ่งเน้นให้เห็นว่าศักยภาพของชาวบ้านที่อ่อนแอหรือเข้มแข็งขึ้นนั้นแยกออกไม่ได้จากการที่ชุมชนต้องสูญเสียหรือสามารถขยายขอบเขตอำนาจในการครอบครองและจัดการ “สมบัติชุมชน” ในช่วงเวลาต่างๆ นอกจากนี้ การศึกษาเช่นนี้ยังมุ่งเน้นการศึกษาระบบขนานความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงในการครอบครองและจัดการกับ “สมบัติชุมชน” ในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจส่วนที่เป็นระบบอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด (Mentality) ของ “ชุมชน” ชาวบ้านโดยรวมอย่างชัดเจน เพราะความร่วมมือหรือความขัดแย้งในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรมีความสำคัญอย่างสูงต่อการอยู่รอดของชาวบ้าน จึงมีผลกระทบอย่างมากต่อความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน จนอาจกล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงในการครอบครองและการจัดการกับ “สมบัติชุมชน” ในช่วงเวลาต่างๆ นั้น มีผลโดยตรงต่อการผูกพันกันเป็น “ชุมชน” หรือต่อการแตกสลายของ “ชุมชน” เลยทีเดียว

การสูญเสีย “สมบัติชุมชน” เกิดขึ้นจากปัจจัยหลายด้าน ทั้งเกิดจากระบบทุนนิยมที่ทำให้สมบัติชุมชนหลายมิติกลายเป็นสินค้าและหมดพลังไป เช่น การที่ประเพณีของชุมชนถูกขายให้แก่การท่องเที่ยว และการที่รัฐริบเอา “สมบัติชุมชน” ไปเป็นทรัพยากรสาธารณะ ได้นำไปสู่การเกิด “โคกนาฎกรรมของสมบัติชุมชน” ที่ปราศจากคนดูแลรักษา เป็นต้น การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง “สมบัติชุมชน” กับชาวบ้านจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเป็นการสืบทอดปัญญาญาณที่สั่งสมมาเนิ่นนานแล้ว ยังเป็นการรื้อฟื้นคืน “สำนักประวัติศาสตร์” ให้แก่ชาวบ้านในการหมายรู้ตนเองอย่างมีคุณค่าขึ้นมาใหม่อีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน
ในที่นี่ จะทำการศึกษาสองระดับด้วยกัน

ระดับแรก เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงหรือการดำรงอยู่ของชุมชน โดยศึกษาความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกที่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงของ “สมบัติของชุมชน”

ระดับที่สอง เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงในการสืบทอดและการหลงลืมเรื่องราวอันเป็นความทรงจำร่วมกันทางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้นๆ กล่าวคือ ศึกษาการอธิบายประวัติศาสตร์ของชุมชนจากเดิมที่เคยมีประวัติศาสตร์

ของตนเองแล้วถูกรวบจำจากประวัติศาสตร์ชาตินิยม จนกระทั่งเปลี่ยนมาสู่ความพยายามที่จะรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของชุมชนจากมุมมองของคนในชุมชนเองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในปัจจุบัน

การศึกษาในระดับแรกต้องการเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่เกิดขึ้นจริงๆ ส่วนการศึกษาในระดับที่สองต้องการศึกษาการตกตะกอนของระบบอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านใน “ชุมชน” ที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เพื่อที่จะสามารถเข้าใจได้ถึงเงื่อนไขและกลไกของการสร้าง “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ขึ้นมาใหม่ และนำไปสู่การสร้าง “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ที่จะช่วยถักทอลายสัมพันธ์ของ “ชุมชน” ขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าอาจแตกต่างจากความสัมพันธ์ใน “ชุมชน” สมัยก่อน แต่ก็เป็นระบบความสัมพันธ์ที่นำไปสู่ความร่วมมือกันในหลากหลายมิติท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การจัดการทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำตาง-น้ำของ อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดย คุณ อารยะ ภูสาหัต (นักวิจัยอิสระ) เป็นการศึกษาพลวัตของชุมชนบนที่สูงและชุมชนในเขตพื้นที่ที่มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ แต่ครั้งหนึ่งในอดีตเคยมีความสัมพันธ์กันทั้งในด้านของการพึ่งพาอาศัยและการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นทั้งจากการขยายตัวของรัฐและระบบเศรษฐกิจที่ชาวบ้านผลิตเพื่อขาย ได้ก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรจนสร้างความขัดแย้งใน “ชุมชน” ชาวบ้านหลายส่วนพยายามแก้ไขปัญหาดังปรากฏให้เห็นการปรับตัวทั้งในด้านการสร้างประวัติศาสตร์ใหม่ของกลุ่มชนส่วนน้อยที่เน้นการพิทักษ์ทรัพยากรในนามของพลเมืองไทย หรือความพยายามสร้างประวัติศาสตร์การอยู่ร่วมกันของคนต่างชาติพันธุ์

ประวัติศาสตร์การต่อสู้เพื่อเข้าถึงทรัพยากรของคนเมืองน่าน โดย ดร. ชูศักดิ์ วิฑูรย์ (อาจารย์ประจำภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) เป็นการศึกษาการขยายตัวของ “สมบัติชุมชน” ทั้งในปริมาณของรูปธรรมและการสร้าง “สมบัติชุมชน” ในเชิงนามธรรมของความเป็น “ท้องถิ่นน่าน” ที่ถักทอลายสัมพันธ์ของ “ชุมชน” ที่หลากหลายประกอบเข้าด้วยกันและสามารถสร้างความเป็นชุมชนในระดับอัตลักษณ์ร่วม

กันของท้องถิ่นน่านและความเป็นชุมชนย่อยๆ ภายใต้ความเป็น “คนเมืองน่าน”

ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรสาธารณะของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย โดย อาจารย์ ธวัช มณีเมือง (อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี) เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ซับซ้อนของชุมชน ที่มีทั้งชุมชนเก่าที่ยังคงใช้สมบัติชุมชนทำการเกษตรลักษณะเดิมชุมชนใหม่ที่อาศัยพื้นที่เดียวกันนั้นในการค้าขายในฐานะที่เป็นทรัพยากรสาธารณะของรัฐชุมชน “ข้ามชาติ” ที่ยังคงมีสายสัมพันธ์ข้ามฝั่งแม่น้ำโขงซึ่งเข้ามาใช้พื้นที่บางส่วนร่วมกับคนในอีกชุมชนหนึ่ง รัฐสร้างความหมายของพื้นที่ซ้อนทับในรูปของประวัติศาสตร์ “ชาติ” และพื้นที่ของแหล่งยาเสพติดงานวิจัยเรื่องนี้ได้ศึกษาความสัมพันธ์ในสองด้าน คือ พัฒนาการของการใช้พื้นที่ร่วมกัน/ไม่ร่วมกัน และการสร้างความทรงจำร่วม/ไม่ร่วมกันของชุมชน อันจะส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างไร้พหุ

“ของหน้าหมู่บ้าน” ประวัติศาสตร์ตัวตนของชุมชนกลางหุบเขาแม่แจ่ม โดย คุณ สันติพงษ์ ช้างเผือก (นักวิจัยอิสระ) เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของการใช้ การจัดการ และความหมายของสมบัติชุมชนในพื้นที่ที่เคยอยู่ห่างไกลจากระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของคนหลากหลายชาติพันธุ์ ที่มีทั้งความขัดแย้งอย่างรุนแรงและความสามารในการแก้ไขความขัดแย้งนั้น และการสร้างอดีตขึ้นมาใหม่เพื่อตอบสนองกับคนกลุ่มใหม่ที่เข้าไปมีบทบาทมากขึ้น เช่น นักวิชาการ, โครงการหลวง, นักพัฒนาเอกชน ซึ่งล้วนแล้วแต่ทำให้การอธิบายอดีตของชุมชนมีความผันแปรและซับซ้อนอย่างยิ่ง

ประวัติศาสตร์ชุมชนไทยใหญ่ ท้องถิ่นภาคเหนือของประเทศไทย ชุมชนน้ำแม่กก แม่ฮาย และแม่ลาว อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ โดย อาจารย์ เรณู อรรถาเมศร์ (อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏเชียงใหม่) เป็นการศึกษาการตีบทอด การสร้างใหม่ การปรับเปลี่ยน ของแบบแผนการเล่าเรื่องอดีตของชุมชนไทยใหญ่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโอกาสและความสามารในการใช้สมบัติชุมชนเดิมของไทยใหญ่ ที่สำคัญได้แก่ เครือข่ายชาติพันธุ์ที่เริ่มล่มสลายไป

ประวัติศาสตร์ชุมชนในเชียงใหม่ : การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดย รศ.สมโภช อ่องสกุล (อาจารย์ประจำภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) เป็นการศึกษาการรื้อฟื้นการเล่าเรื่องอดีตของชุมชนในเมืองเก่า เช่น เมืองเชียงใหม่ ที่ครั้งหนึ่งชุมชนต่างๆ มีความสัมพันธ์ประกอบกันขึ้นเป็นเมืองเชียงใหม่ แต่ทว่าชุมชนเหล่านี้ถูกทำลายไปเหลือเพียงประวัติศาสตร์ของเมืองตามแบบประวัติศาสตร์ชาติ การรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ชุมชนของเชียงใหม่จึงมีความหมายทั้งการสร้างประวัติศาสตร์ของชุมชน และอีกด้านหนึ่งเป็นการรื้อฟื้นสายสัมพันธ์เดิมของความเป็นท้องถิ่นที่มีพลังอย่างยังคงอยู่

ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสถาน จังหวัดพิษณุโลก โดย รศ.ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณธนะ (อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร) เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในเขตภาคเหนือตอนล่างที่มีความแตกต่างไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนของภาคเหนือตอนบน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนทุ่งสถานที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในการจัดการ “สมบัติชุมชน” อย่างมาก เพราะเป็นการสร้างชุมชนแบบใหม่ตามระบบราชการที่เข้าแทรกและซ้อนทับชุมชนเดิม ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงในช่วงเวลาที่ผ่านไป แต่ชุมชนก็สามารถสร้างกลไกระงับความขัดแย้งได้ในหลายระดับ กลไกเหล่านั้นวางอยู่บนพื้นฐานการสร้าง “ประวัติศาสตร์ทุ่งสถาน” ขึ้นมาใหม่ งานวิจัยนี้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อันนำไปสู่การสร้างประวัติศาสตร์ของชุมชนนี้

การเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ “ชุมชน” ที่มีความแตกต่างกัน 7 โครงการดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ก็เพื่อที่จะทำให้เข้าใจได้ว่า “ประวัติศาสตร์ของชุมชน” ที่ถูกซ้อนทับด้วยความเปลี่ยนแปลงนานัปการนั้น รวมทั้งจากประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมนั้นสามารถที่จะรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ได้ด้วยเงื่อนไขปัจจัยที่แตกต่างกันอย่างไรบ้าง พลังของการอธิบายอดีตจากมุมมองชาวบ้านในแต่ละพื้นที่ซึ่งก่อให้เกิดความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน จะมีผลต่อการถักสานสายสัมพันธ์ภายในชุมชนให้แน่นหนาขึ้น เพื่อเป็นพลังของชุมชนในการจัดการกับปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

การวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของชุมชน

เนื่องจากโครงการวิจัยนี้ต้องการศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวบ้านที่เป็นประวัติศาสตร์ของชาวบ้านจริงๆ ดังนั้นจึงได้มีการรวบรวมความคิดเห็นที่จะทำให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของตนเองขึ้นมา

ผลการศึกษาได้พบทั้งการเปลี่ยนแปลง การสืบทอด และการหลงลืม ที่เกิดขึ้นในความทรงจำร่วมกันทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้านในแต่ละ “ชุมชน” กล่าวคือ ได้พบว่าแต่เดิมชาวบ้านเคยมีประวัติศาสตร์ของตนเอง ต่อมาได้ถูกรวบงำจากประวัติศาสตร์ชาตินิยม แต่ในท้ายที่สุดได้มีความพยายามที่จะรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของชุมชน จากมุมมองของคนในชุมชนเองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ผลการศึกษานี้ทำให้เห็นได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงในด้านสำนักทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้านมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอก ที่มีผลโดยตรงต่ออำนาจหรือสิทธิในการจัดการ “สมบัติของชุมชน” ในแต่ละช่วงเวลา

ในยุคที่ชาวบ้านมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรหรือสมบัติชุมชนร่วมกัน ชาวบ้านมีความทรงจำร่วมกันเกี่ยวกับอดีตของชุมชน ต่อมาเมื่อรัฐขยายอำนาจเข้ามาจัดการทรัพยากรในชุมชนมากขึ้น ก็ได้นำเอาประวัติศาสตร์ชาติที่เน้นเฉพาะความสำคัญของผู้มีชาติ เข้ามาฝังไว้ในความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน เพื่อให้ชาวบ้านยอมรับอำนาจของส่วนกลางในการจัดการทรัพยากร

เมื่อความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของชุมชนถูกแทนที่ (replace) ด้วยประวัติศาสตร์ชาติ ชาวบ้านก็ได้หลงลืมอัตลักษณ์และศักยภาพของตนเอง ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เหลือแต่เพียงความทรงจำส่วนบุคคลอันเป็นความทรงจำที่ปัจเจกบุคคลมีต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยผ่านประสบการณ์ของแต่ละคนเท่านั้น

การสูญเสียความทรงจำทางสังคมหรือสำนักทางประวัติศาสตร์ของ “ชุมชน” หรือการหลงลืมประวัติศาสตร์ของชาวบ้านนี้เอง ที่ส่งผลให้ชาวบ้านขาดพลังในการปรับตัวหรือต่อสู้กับความเปลี่ยนแปลงนานัปการที่ทำให้สายชุมชนของพวกเขา เพราะความสำนักทางประวัติศาสตร์แบบ “ชุมชน” เป็นความสำนักของผู้คนที่จะทำให้แต่ละคนสามารถวางตนเองอยู่ใน “ชุมชน” ที่จะร่วมกันเผชิญกับกระแสของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างมีพลัง เพราะความสำนักทาง

ประวัติศาสตร์แบบ “ชุมชน” คือความสำนึกที่ชาวบ้านบ่งบอกกับตนเองว่าตนคือส่วนหนึ่งของ “ชุมชน” การดำรงชีวิตโดยใช้และจัดการทรัพยากรร่วมกันมีความสำคัญต่อการอยู่รอดในอดีต การถูกทำให้หลงลืมอดีตของ “ชุมชน” ไม่เพียงแต่ทำให้สูญเสียพลังในการเผชิญปัญหาาร่วมกัน แต่ยังทำให้ความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรรุนแรงขึ้นและยากที่จะคลี่คลายปัญหาได้ การสร้าง “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ขึ้นมาใหม่ ทำให้เกิดจินตภาพใหม่ต่ออนาคต ซึ่งหมายถึงการเกิดความตระหนักในหมู่ชาวบ้านว่าทุกคนใน “ชุมชน” มีอนาคตร่วมกัน ยิ่งชาวบ้านสร้างความสำนึกเช่นนี้ได้แข็งแกร่งมากเพียงใดก็จะยิ่งทำให้ “ชุมชน” ของชาวบ้านมีความเข้มแข็งมากขึ้นเพียงนั้น

การแทนที่ (Replacement) ประวัติศาสตร์ชุมชน ด้วยประวัติศาสตร์ชาติและพลพรรค

ประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม ได้ทำให้ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวบ้านกลายเป็น “ความทรงจำส่วนบุคคล” เพราะการขยายตัวของรัฐในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาแผนใหม่หรือสื่อมวลชนก็ล้วนแล้วแต่ทำให้การเล่าเรื่องอดีตของชาวบ้านเสื่อมสลายลงไป

ก่อนการขยายตัวของรัฐซึ่งเข้าไปในพื้นที่ “ชุมชน” ทั่วประเทศ ชาวบ้านมีกระบวนการถ่ายทอดความทรงจำร่วมของ “ชุมชน” ในหลายรูปแบบ อดีตของชาวบ้านในแต่ละ “ชุมชน” ผลมผลสานกันระหว่างอดีตของครอบครัวตนเองที่ผูกพันอยู่กับอดีตของชุมชน เรื่องเล่าจากครอบครัวจึงเป็นสะพานเชื่อมต่อกับเรื่องเล่าของชุมชนที่ผ่านจากผู้เล่าผู้แก่ในแต่ละจังหวัดของปฏิทินชีวิตของชุมชน แม้กระทั่งในการดำเนินชีวิตประจำวัน ก็จะมีเรื่องเล่าที่มีอดีตฝังอยู่ในนั้น แทรกให้ลูกหลานได้รับรู้อยู่เสมอ ครอบครัวจะเป็นผู้เล่าเรื่องอดีตของครอบครัวและเครือญาติของตนเอง ที่สามารถนำมาเชื่อมต่อการร่วมกันในพิธีกรรมต่างๆ ตามปฏิทินชีวิตของ “ชุมชน” ซึ่งในพิธีกรรมเหล่านั้นก็ล้วนแล้วแต่มีการเล่าเรื่องราวความเป็นมาหรือเรื่องเกี่ยวกับอดีตของชุมชน

อดีตของชุมชนยังถูกเล่าหรือถูกผลิตซ้ำจนสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่องโดยผ่านพิธีกรรม กล่าวคือ พิธีกรรมที่ประกอบด้วยความเชื่อทั้งหมดและมี ล้วนแล้วแต่ถูกนำมาเชื่อมโยงให้ชาวบ้านได้เห็นอดีตชุมชนที่ทุกคนมีส่วนร่วม ความทรงจำร่วมกันนี้จะประกอบไปด้วยข้อควรปฏิบัติที่หากทำตามแล้วตัวผู้กระทำและชาวบ้านในชุมชนทั้งหมดจะประสบกับชีวิตที่ปรกติสุข และข้อห้ามที่ไม่ควรปฏิบัติ เพราะหากทำลงไปแล้วจะเกิดอุบาทว์จนทุกคนใน “ชุมชน” ต้องเดือดร้อนกันไปหมด ความรู้ต่างๆ ในการดำรงชีวิตที่ถูกถ่ายทอดกันมาในแต่ละรุ่นก็มี “ข้อควรปฏิบัติ” และ “ข้อห้าม” ที่ “ชุมชน” ได้รับจากคนรุ่นก่อนเสมอ “ข้อควรปฏิบัติ” หรือ “ข้อห้าม” ต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่มี “ตัวอย่าง” ที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วใน “ชุมชน” ในอดีตปรากฏอย่างเด่นชัด เพื่อสอนใจคนรุ่นหลัง กลายเป็น “สำนึกต่ออดีต” ที่มีพลังอย่างสูงในการทำให้ชาวบ้านยอมรับระเบียบแบบแผนของ “ชุมชน” และมีความสำนึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของ “ชุมชน”

“เวลา” ในเรื่องเล่าจะเป็นเวลาที่มีลักษณะแบบลูกคลื่น โดยจะเน้นเรื่องราว 3 ส่วนด้วยกัน ได้แก่ การเกิดขึ้นของชุมชน การพบกับปัญหา และการแก้ปัญหา ซึ่งเรื่องเล่าทั้งสามส่วนที่ได้รับการต่อยอดอยู่เสมอนี้ จะถูกเชื่อมโยงเข้ากับความเป็นปึกแผ่นและความอยู่รอดของชุมชนนั้นๆ ส่วนความทรงจำที่ไม่สลักสำคัญที่อาจจะถูกเล่าบ้างในบางครั้งก็คือเวลาของชาวบ้านที่ดำเนินชีวิตตามปกติ ทั้งนี้มักจะถูกบอกเล่าด้วยวิถีชีวิตของปฏิทินชีวิตของชุมชนเกษตรกรรม ส่วน “พื้นที่” ของเรื่องเล่าจะมีพื้นที่สองลักษณะ ได้แก่ พื้นที่ในการทำนา หากินที่ไม่มีทั้งสมบัติส่วนตัวและ “ของหน้าหมู่บ้าน” หรือสมบัติส่วนรวมที่เป็นของชุมชน และพื้นที่ของระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนใกล้เคียงกันที่มีการร่วมมือ ช่วยเหลือแลกเปลี่ยน หรือเป็นเครือญาติกัน

เมื่อเกิดการขยายตัวของรัฐเข้ามาในวิถีชีวิตชาวบ้าน โดยเฉพาะการขยายตัวของการศึกษาภาคบังคับ ได้ทำให้เกิดการแยกเด็กออกจากครอบครัวและได้ทำให้เรื่องเล่าในครอบครัวนั้นหมดเสน่ห์สำหรับเด็กๆ มากขึ้นเรื่อยๆ เป็นเวลาเดียวกันกับที่มีการสอนประวัติศาสตร์ชาติทั้งในรูปแบบสัญลักษณ์ เช่น พระบรมฉายาลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ เพลงชาติ ฯลฯ และเนื้อหาของประวัติศาสตร์ชาติได้เข้าสู่การรับรู้ของชาวบ้านในชุมชนมากขึ้นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ่านทางข่าวและละครโทรทัศน์

การขยายตัวของการผลิตเพื่อขายได้ทำให้เวลาตามปฏิทินชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป การทำการเกษตรที่มีการช่วยเหลือกันน้อยลง พิธีกรรมของชุมชนและเครือญาติก็เปลี่ยนมาเน้นผลที่ปัจเจกบุคคลจะได้รับ และทำให้จังหวะของการเล่าเรื่องอดีตของชุมชนตนเองในกลุ่มชาวบ้านมีน้อยลงพร้อมกันนั้น การสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เช่น ถนน ได้ทำให้การเดินทางออกไปสู่ชุมชนอื่นๆ ที่ไกลออกไปเป็นไปได้ง่ายมากขึ้น ยิ่งทำให้โลกของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป และอดีตของชุมชนก็ถูกลืมเลือนไป การเล่าเรื่องก็เหลือเพียงการเล่าประสบการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันเท่านั้น

ความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้อดีตของชุมชนนั้นถูกเบียดขับให้กลายเป็น “ความทรงจำส่วนบุคคล” และเป็น “ความทรงจำ” ที่แทบจะไม่มีโอกาสได้เล่าให้ใครฟังแม้แต่คนในครอบครัว กล่าวได้ว่าอดีตของชุมชนลบเลือนหายไปจากความทรงจำของชาวบ้านทั้งปวง

ดังนั้น เมื่อเกิดกระแสความสนใจที่จะเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบ

ชาตินิยมขึ้นมา จึงทำให้เกิดการค้นหา “ผู้ให้ข้อมูลหลัก” (Key person) ที่เป็น “ผู้รู้” ในชุมชน “ผู้รู้” นี้มักจะเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคยมีสถานะเป็นผู้เกี่ยวข้องอยู่กับกระบวนการเล่าเรื่องอดีตของชุมชนมาก่อน เช่น พระและผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น เมื่อใดที่มีผู้ต้องการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเข้าไปหาข้อมูลในชุมชน ชาวบ้านทั่วไปก็มักจะปฏิเสธที่จะเป็นผู้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตของชุมชนตนเอง แต่จะผลัดภาระในการเป็น “ผู้รู้” อดีตของชุมชนให้แก่ผู้เฒ่าผู้แก่เหล่านี้ ซึ่งก็มักจะจดจำอดีตของชุมชนได้อย่างไม่รอบด้าน และเท่าที่ผ่านมาก็ปรากฏว่า “ผู้รู้” มักจะถูกถามถึงความทรงจำเกี่ยวกับสถานที่หรือเหตุการณ์ในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ชาติ มากกว่าจะถูกถามเกี่ยวกับเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่มีความสำคัญโดยตรงต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านเอง

นอกจากนี้ความสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยมที่พยายามจะสร้างประวัติศาสตร์ของชุมชนให้ย้อนหลังไปให้ไกลที่สุดยิ่งทำให้ “ผู้รู้” กลายเป็นปัจจัยที่จำเป็นที่สุดที่ขาดไม่ได้ เพราะอดีตในช่วงชีวิตของผู้คนในชุมชนปัจจุบันไม่ใช่ประวัติศาสตร์ในความคิดของผู้เขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม “ผู้รู้” จะถูกคาดหวังให้เล่าเรื่องราวย้อนไปให้ไกลที่สุดเท่าที่จะสามารถจดจำได้ รวมทั้งเรื่องราวที่ “ผู้รู้” ได้รับการบอกเล่ามาจากบรรพบุรุษสืบทอดกันมา โดยเฉพาะอดีตของหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานหรือโบราณวัตถุที่ตั้งอยู่ในหมู่บ้านนั้นๆ

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยมที่เกิดขึ้น จึงไม่ใช่ประวัติศาสตร์ของ “ชุมชน” หากแต่เป็นการใช้ข้อมูลของ “ผู้รู้” มาสร้างภาพของชุมชน โดยที่ชาวบ้านในชุมชนนั้นไม่ได้มีส่วนร่วมในการเล่าเรื่องอดีตของตนเองแต่อย่างใด

ในกรณีของชุมชนที่เกิดจากการอพยพที่มีอายุไม่ยาวนานมากนัก หากแต่อยู่ในพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม เช่น กรณีของเชียงแสนซึ่งปรากฏเรื่องราวในตำนานว่าเป็นถิ่นเดิมของราชวงศ์ที่สถาปนากรุงศรีอยุธยา ก็จะถูกทำให้เห็นความสำคัญในแง่ความเก่าแก่ของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณของชาติไทยเท่านั้น

ภายใต้มนต์คำอดีตแบบชาตินิยม ชาวบ้านถูกทำให้ลืมว่าชาวบ้านเองเคยเป็นผู้กำหนดความเป็นไปต่างๆ ใน “ชุมชน” หรือใน “พื้นที่” ที่พวกเขาอยู่ร่วมกันมา ความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เกิดขึ้นนั้นเกิดขึ้นด้วยน้ำมือของพวกเขาเช่นเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดในชุมชนของเขา เกิดใน “พื้นที่” ที่บรรพบุรุษ

ของเขาพร้อมกันสร้างขึ้นมา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เต็มไปด้วยความหลากหลายซับซ้อน-ที่สำคัญ ความทรงจำเกี่ยวกับอดีตแบบใหม่ที่ชาวบ้านปราศจากความสำคัญได้ทำให้ชาวบ้านสูญเสียความตระหนักถึงการที่พวกเขาได้ใช้ชีวิตร่วมกับสรรพสิ่งใน “ชุมชน” ร่วมกันมาอย่างต่อเนื่อง และสามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ในชุมชน รวมทั้งจัดการสมบัติชุมชนให้ทุกคนได้รับความเป็นธรรมและความมั่นคงในการใช้ทรัพยากรมาเนิ่นนาน

การถูกทำให้ลืมอดีตเช่นนี้ทำให้ทุกชุมชนประสบกับปัญหาคล้ายคลึงกัน คือการปราศจากพลังที่จะต้านทานการถูกแย่งชิงทรัพยากรที่ครั้งหนึ่งเคยใช้ประโยชน์ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นการแย่งชิงโดยคนในชุมชนเดียวกันหรือโดยคนต่างถิ่นที่ยึดเอาสมบัติชุมชนไปเป็นสมบัติส่วนตัว หรือเป็นกรรมสิทธิ์เอกชน

ในระยะหลังเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” เปลี่ยนมาเน้นเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้ส่งผลให้ชาวบ้านในหลายพื้นที่เริ่มรื้อฟื้นบางส่วนของความทรงจำร่วมกันขึ้นมา และทำให้บางด้านของวิถีชีวิตชาวบ้านเริ่มมี “ความหมาย” หรือมี “คุณค่า” ทั้งในสายตาของชาวบ้านเอง และในสายตาของสังคมทั่วไป เช่น ภูมิปัญญาในการรักษาโรคหรือความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรต่างๆ ภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่า ตลอดจนความรู้และเทคโนโลยีในการทำมาหากินต่างๆ อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” ในแนว “วัฒนธรรมชุมชน” มีปัญหาทางวิชาการในแง่ที่ไม่ได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในทุกมิติของชุมชน แต่เน้นเฉพาะ “ส่วนดี” ที่ดำรงอยู่มาแต่โบราณตราบนานกระทั่งถึงปัจจุบันโดยปราศจากความเปลี่ยนแปลงใดๆ ในบางกรณีเป็นการหยิบเอาบางด้านมาขยายให้เด่นชัดหรือมีความสำคัญเกินจริง จนทำให้ “ชุมชน” ของชาวบ้านกลายเป็น “ชุมชนในอุดมคติ” แบบโรแมนติกไปเลยทีเดียว

แม้ว่ากระบวนการศึกษาท้องถิ่นในแนว “วัฒนธรรมชุมชน” จะให้ความสำคัญแก่ชาวบ้านมากขึ้นกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม แต่ก็ยังคงเป็นการแสวงหาความรู้หรือข้อมูลจาก “ผู้รู้” เป็นหลัก เพียงแต่เปลี่ยน “ผู้รู้” มาสู่ผู้ที่มีความชำนาญพิเศษในเรื่องที่ผู้ศึกษาสนใจแทน เช่น หมอเมืองแก่เหมืองแก่ฝ่าย ลล่า เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่านักวิชาการที่ศึกษาท้องถิ่นเชิง “วัฒนธรรมชุมชน” บางท่าน อาจจะพิจารณาองค์ประกอบของชุมชนหลายด้าน แต่เนื่องจากกรอบความ

คิด “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นกรอบความคิดความต้องการที่จะเสนอเฉพาะ “ส่วนดี” หรือ “คุณค่า” หรือ “คุณลักษณะ” ของ “วัฒนธรรมชุมชน” จึงทำให้มองข้ามความเปลี่ยนแปลงหรือความขัดแย้งในเรื่องต่างๆ ในชุมชนไป รวมทั้งความขัดแย้งที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากร จึงทำให้ไม่เกิดการรื้อฟื้นความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของ “ชุมชน” ที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรอันเป็นแกนกลางในวิถีชีวิตของชาวบ้านขึ้นมาอย่างแท้จริง

หลังจากทำความเข้าใจถึงกระบวนการที่ชาวบ้านถูกทำให้ลืมอดีตของ “ชุมชน” ที่เป็นความทรงจำร่วมกันดังกล่าวมาแล้วข้างต้นแล้ว โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน จึงได้พยายามทำให้เกิดการรื้อฟื้น “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ของชาวบ้านขึ้นมา

กระบวนการวิจัยเพื่อรื้อฟื้น “ประวัติศาสตร์ชุมชน”

กระบวนการรื้อฟื้น “ประวัติศาสตร์ชุมชน” เริ่มต้นด้วยการทำให้ “เวลา” หรือความทรงจำเกี่ยวกับอดีตเป็นของชาวบ้านก่อน กล่าวคือ พยายามทำให้การแสวงหาข้อมูลประวัติศาสตร์เกี่ยวกับชุมชนชาวบ้านไม่ได้ขึ้นอยู่กับ “ผู้รู้” หากแต่ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านในหลายรุ่นอายุมาร่วมประชุมและแลกเปลี่ยนความทรงจำกัน เพื่อที่จะทำให้ “ความทรงจำส่วนบุคคล” เข้ามาเชื่อมต่อกัน จนกลายเป็นความทรงจำร่วมกันของกลุ่มชาวบ้าน

จากการรวมกลุ่มชาวบ้านนี้ นักวิจัยได้ตั้งคำถามเพื่อที่จะนำไปสู่การสร้าง ความทรงจำร่วมกันขึ้นมา ด้วยการทำให้ชาวบ้านและผู้ดูแลผู้กระตือรือร้นเปลี่ยนแปลงสำคัญ ที่เกิดแก่ชีวิตของพวกเขา ซึ่งก็คือการแบ่งเวลา (Periodization) จากความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านนั่นเอง ด้วยคำถามหลักว่า “ทุกท่านที่เข้าร่วมพูดคุยนั้นมีความเห็นว่าชุมชนหรือหมู่บ้านของท่านนั้นเกิดเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาใด และเพราะอะไร” และ “ผลของความเปลี่ยนแปลงนี้มีกระทบชุมชนหรือหมู่บ้านนั้นอย่างไรบ้าง?”

การเปลี่ยน “ความทรงจำส่วนบุคคล” ให้กลับเข้ามาเป็น “อดีตร่วมกัน” ของชาวบ้านเป็นไปโดยการถกเถียง แสดงความคิดเห็น และร่วมกันในการตอบคำถามที่ตั้งไว้ข้างต้น จนกระทั่งชาวบ้านทั้งกลุ่มมีความเห็นพ้องต้องกันในการกำหนด “เวลา” ของความเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ ในชุมชนของตนเองได้ชัดเจนในที่สุด

การแบ่ง “เวลา” ในอดีตออกเป็นช่วงๆ ซึ่งเป็นการจัดแบ่งช่วงเวลาของความเปลี่ยนแปลงในสายตาของชาวบ้านเองนี้ ถือได้ว่าเป็นหัวใจของการคิดอย่างเป็นประวัติศาสตร์ การแบ่งช่วงเวลาของความเปลี่ยนแปลงย่อมสัมพันธ์อยู่กับการอธิบายต่อไปว่าใครมีบทบาทอยู่ในช่วงเวลานั้นๆ มีบทบาทอย่างไร และทำไมจึงมีบทบาทเช่นนั้น ซึ่งเมื่อคำถามของนักวิจัยเน้นไปที่เรื่องการจัดการทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ก็จะทำให้คนจำนวนมากหรือคนทั้งหมดในชุมชนเข้ามามีบทบาทอยู่ในพื้นที่ความทรงจำร่วมกัน เพราะในความเป็นจริงชาวบ้านทุกคนย่อมมีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีส่วนร่วมในการจัดการและการใช้ทรัพยากรไม่ทางใดก็ทางหนึ่งอย่างแน่นอน

พร้อมไปกับการแบ่งช่วงเวลาความเปลี่ยนแปลงใน “ชุมชน” โดยชาวบ้าน

เอง การร่วมพูดคุยนี้จะนำไปสู่ความเข้าใจประวัติศาสตร์ของชาวบ้านที่สำคัญ อีกด้านหนึ่ง ก็คือ ความเข้าใจในเรื่อง “พื้นที่” เพราะความเปลี่ยนแปลงของ “ชุมชน” จากมุมมองของชาวบ้านนั้นจะสัมพันธ์อยู่กับ “พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” ของชาวบ้านเอง

“พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” ของชาวบ้านซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความเปลี่ยนแปลงในการจัดการและการใช้ทรัพยากรนั้น จะเป็น “พื้นที่” ที่ชีวิตชาวบ้านทั้งหลายมีความผูกพันอยู่อย่างแนบแน่น ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำลำธาร ที่นา ที่สาธารณะอื่นๆ เช่น วัด ป่า ซึ่งก็คือลมบริติชุมชน นับเป็นแกนกลาง (core) ของสายใยความสัมพันธ์ภายในของชุมชนครอบคลุมไปถึง กล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน “พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” ของชาวบ้าน มักจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมบัติของชุมชนที่อาจจะกว้างขวางหรือแคบกว่าระดับ “หมู่บ้าน” ที่รัฐเป็นฝ่ายกำหนดขอบเขตขึ้นไว้

“พื้นที่ทางประวัติศาสตร์” ที่ชาวบ้านรื้อฟื้นกลับมาแล้วยังมีส่วนที่เป็นความสัมพันธ์กันระหว่างหลาย “ชุมชน” ที่ครั้งหนึ่งเคยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ในเชิงของความร่วมมือกันในการจัดการทรัพยากรในงานประเพณีหรือพิธีกรรมต่างๆ ตลอดจนการแลกเปลี่ยนทรัพยากรที่แต่ละ “ชุมชน” มีทรัพยากรแตกต่างกัน เช่น การแลกเปลี่ยนเกลือกับฝ้าย หรือการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่เกิดจากความรู้ความชำนาญเฉพาะด้าน ซึ่งคนในแต่ละชุมชนครอบครองไม่เหมือนกัน เป็นต้น แต่ต่อมาสายสัมพันธ์แบบนั้นหายไปเพราะชาวบ้านทุกๆ “ชุมชน” ผูกพันตนเองเข้ากับระบบเศรษฐกิจของเมืองและพึ่งพาทรัพยากรจากรัฐมากขึ้นเป็นลำดับ จนลดความจำเป็นในการร่วมมือและแลกเปลี่ยนทรัพยากรในระหว่างคนต่างชุมชน

ปรากฏว่าการประชุมร่วมกันกับนักวิจัยได้ทำให้ชาวบ้านเริ่มพูดถึงชุมชนข้างเคียงด้วยความรู้สึกเสมือนเป็นเครือญาติกันอีกครั้งหนึ่ง เพราะในอดีตชุมชนต่างๆ เหล่านั้นเคยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทั้งในการจัดการทรัพยากรและในพิธีกรรมหรืองานประเพณีต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ในบางกรณีการรื้อฟื้นความทรงจำเกี่ยวกับอดีตที่เคยมีส่วนร่วม

จะเห็นได้ว่าการรื้อฟื้นความทรงจำในมิติทาง “เวลา” อันสัมพันธ์กับการรื้อฟื้นความทรงจำเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น “พื้นที่” ของชาวบ้านดังกล่าวมานี้ เป็นการมองความเปลี่ยนแปลงในรูปแบบที่ตัวชาวบ้านทั้งหลายเป็น

“ผู้กระทำ” ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งหมายความว่า ชาวบ้านจะตระหนักใน ความสำคัญหรือความหมายของตนเองต่อความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น หรือเลวลงของ “ชุมชน” ตลอดจนตระหนักในศักยภาพของ “ชุมชน” ที่จะปรับตัว ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป พร้อมกันนั้นชาวบ้านก็จะเรียนรู้จากความสำเร็จ หรือความล้มเหลวที่เกิดขึ้นแก่ “ชุมชน” และ “เอกบุคคล” ท่ามกลางความ เปลี่ยนแปลงในระดับ “ชุมชน” อันเป็นความเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้าง มิใช่ เป็นความสำเร็จหรือความล้มเหลวที่เกิดขึ้นจากคุณสมบัตินหรือโทษสมบัติของ บัณฑิตบุคคลเท่านั้น การเรียนรู้เช่นนี้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นพลังทาง ปัญญาอย่างหนึ่ง เพราะจะทำให้ชาวบ้านเกิดความเข้าใจปัญหาทั้งของ “ชุมชน” และ “บุคคล” ในระดับโครงสร้าง แทนที่จะนึกดูถูกตนเองหรือเพื่อนบ้านที่ประสบ ความล้มเหลวในการปรับตัว และความเข้าใจปัญหาเชิงโครงสร้างของชาวบ้าน นี้ยังส่งผลให้ชาวบ้านมองเห็นช่องทางที่จะแก้ปัญหาได้ดีขึ้นด้วย

นอกจากนี้การแบ่งช่วง “เวลา” ของความเปลี่ยนแปลงที่สัมพันธ์อยู่กับ การมองเห็น “พื้นที่” ของความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน จะมี ผลที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ตนเองของชาวบ้านเป็นอย่างมาก กล่าว คือ ชาวบ้านเริ่มมองเห็นรากเหง้าของตนเองเด่นชัดขึ้น และเริ่มสร้าง “อัตลักษณ์” ของตนเองจากความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของตนเอง

กล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงใน “อัตลักษณ์” ของชาวบ้าน เป็นผลลัพธ์ โดยตรงของความเปลี่ยนแปลงการรับรู้ประวัติศาสตร์ของชุมชนร่วมกัน จากเดิม ที่เป็นการรับรู้ว่าตนเองเป็นคนบ้านไหน มาจากที่ใด และมีความสัมพันธ์ร่วม กับชุมชนใดบ้าง ในลักษณะใด และในระบบความสัมพันธ์ภายในและระหว่าง ชุมชนนี้ ชาวบ้านทั้งปวงมีศักยภาพที่จะทำอะไรได้บ้าง ตลอดจนเมื่อมีปัญหา เกิดขึ้น ได้มีการร่วมแก้ปัญหาอย่างไร ชุมชนจึงดำรงอยู่มาได้ เมื่อรัฐขยายตัว เข้ามาสู่ชุมชน ได้เปลี่ยนการรับรู้ตัวตนของชาวบ้านด้วยการทำให้แต่ละคนเป็น คนของหมู่บ้านหนึ่งๆ ซึ่งเป็นหน่วยเล็กๆ ของชาติไทย พร้อมกับการขยายตัว ทางด้านการบริการและการควบคุม ทำให้เกิดการรับรู้อัตลักษณ์ของความเป็น คนหมู่บ้านนั้นๆ ตามความหมายของระบบราชการ และชาวบ้านก็รับรู้ตนเอง ว่าเป็นคนที่จะต้องพึ่งพารัฐในทุกด้านทั้งการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากร การศึกษา สุขภาพอนามัย ฯลฯ

กระบวนการทำให้เกิดหมู่บ้านของรัฐมีพลังของระบบทุนที่ขยายตามเข้า

มาด้วย ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนทั้งหลายที่เคยร่วมมือกันจัดการ ทรัพยากร แลกเปลี่ยนแรงงาน สินค้า และการจัดงานประเพณีต่างๆ ร่วมกัน ต้องสลายลงไป ทุกหมู่บ้านล้วนแล้วแต่ถูกแยกออกจากกันและเปลี่ยนมาผูก ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับหน่วยราชการ พ่อค้า นักธุรกิจ และมีชีวิตที่ สัมพันธ์กับอำเภอหรือจังหวัดที่หมู่บ้านนั้นสังกัดมากขึ้น ในขณะที่มีความสัมพันธ์ กับเพื่อนบ้านและคนในชุมชนใกล้เคียงในรูปของความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์อย่าง เข้มข้นขึ้นเป็นลำดับ

การขยายตัวของรัฐและทุนได้ทำให้ “อัตลักษณ์” ของชาวบ้านอยู่ในฐานะ เป็นกลุ่มคนที่ “ไร้ จน เจ็บ” ในพื้นที่หมู่บ้านที่ถูกสร้างขึ้นให้เป็น “พื้นที่ด้อย ความเจริญ” หรือ “ด้อยพัฒนา” ซึ่งยิ่งทำให้ชาวบ้านพยายามที่จะเปลี่ยนแปลง อัตลักษณ์ตนเองให้เป็น “คนเมือง” มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ไม่ว่าการเดินทางเข้า มาเรียนหนังสือ การทำงานในเมือง การพยายามลิ้มรสชาติพันธุ์เดิมของตนเอง ฯลฯ

ในบางกรณี การขยายตัวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยมยังทำให้ แต่ละหมู่บ้านพยายามแย่งความเป็นเจ้าของโบราณสถานหรือโบราณวัตถุ ที่ครั้ง หนึ่งเป็นสมบัติร่วมกันของหลายชุมชน โดยพยายามจะอ้างหรือทำให้คนทั่วไป รับรู้ว่าชุมชนหมู่บ้านของตนเองเป็นผู้สร้างแต่เพียงกลุ่มเดียว เพื่อที่จะเสริม “อัตลักษณ์” ตนเองว่าเป็นชุมชนที่มีความสามารถโดดเด่นมากกว่าชุมชนใกล้เคียง โดยที่ไม่ได้ตระหนักเลยว่าชุมชนทั้งหมดในระแวกใกล้เคียงนั้นล้วนแล้ว แต่เคยมีส่วนในการร่วมสร้าง “สมบัติชุมชน” นั้นๆ ดังปรากฏว่ามีการแย่งกันเป็น ชุมชนที่ได้สร้างเหมืองขนาดใหญ่ครอบคลุมหลายชุมชนของจังหวัดน่าน เป็นต้น

ความเปลี่ยนแปลงของสำนึก “เวลา” และ “พื้นที่” ของชาวบ้านที่เกิดขึ้น จากกระบวนการวิจัย ได้นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงใน “อัตลักษณ์” ที่สำคัญ ได้แก่ ชาวบ้านในชุมชนเข้าใจได้ว่าชุมชนของตนเองนั้นในอดีตไม่ได้อยู่อย่างเป็นอิสระ แยกออกจากชุมชนอื่นๆ และมีได้ขึ้นอยู่กับส่วนกลางอย่างสมบูรณ์อย่างเช่น ในปัจจุบัน แต่ชุมชนชาวบ้านแต่ละชุมชนล้วนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันและเคย ร่วมกันกับชุมชนอื่นๆ ในการฟันฝ่าปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ดังนั้นความสำนึก ว่าตนเองเป็นคนชุมชนใดจึงเริ่มมีความหมายแก่ชาวบ้านมากขึ้นกว่าการเป็นคน ของหมู่บ้านที่กำหนดโดยรัฐเพียงอย่างเดียว

ที่สำคัญ ชาวบ้านเริ่มมองเห็นว่าการที่บรรพบุรุษของตนได้สร้างสมมรดก ต่างๆ มาให้ตนนั้นเป็นสิ่งที่มีความค่า ชาวบ้านไม่ใช่คนไร้ ภูมิปัญญามากมาย

ที่ถูกหลงลืมไป และน่าจะนำกลับมาใช้เป็นฐานในการดำรงชีวิตให้มีค่าต่อไป
อัตลักษณ์ของชาวบ้านที่ล้ากว่าตนเองมีคุณค่ามากขึ้นกว่าเดิมนี้เองที่จะทำให้
ชาวบ้านสามารถรื้อฟื้นและเสริมสร้างพลังของชุมชนขึ้นมา เพื่อที่จะดำรงอยู่อย่าง
มีศักดิ์ศรีในสังคมปัจจุบัน และมีพลังในการแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ชุมชนตลอด
จนสังคมไทยต่อไป

กระบวนการ “อภิปรัชญาประวัติศาสตร์ให้ชุมชน”

นอกจากโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อ
ชุมชน จะได้พยายามรื้อฟื้น “เวลา พื้นที่ และอัตลักษณ์” ให้แก่ชาวบ้านดังกล่าว
ข้างต้นแล้ว นักวิจัยยังได้เขียนงานวิจัยประวัติศาสตร์ของชุมชนตั้งแต่เริ่มก่อตั้ง
ชุมชน และอธิบายความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของชุมชนในกรอบความเปลี่ยนแปลง
ของ “เวลา” ที่ชาวบ้านได้ร่วมกันกำหนด ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนว่าความเปลี่ยนแปลง
แต่ละช่วงเวลาในความสัมพันธ์ร่วมกันของชาวบ้านนั้นเป็นความเปลี่ยนแปลง
ที่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับการจัดการสมบัติสาธารณะ
และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน

งานเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนโดยใช้กรอบ “เวลา” และ “พื้นที่” ของชาว
บ้านนี้ จะถูกเติมข้อมูลบางด้านที่ชาวบ้านไม่เคยรับรู้ ข้อมูลหลายอย่าง รวมทั้ง
คำอธิบายที่นักวิจัยกับชาวบ้านช่วยกันสร้างขึ้น ยังช่วยเพิ่มพูนศักยภาพในการ
ปรับตัวของชาวบ้านในฐานะปัจเจกบุคคล เพราะชาวบ้านแต่ละคนสามารถเข้าใจ
ความเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคมและปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิต
ตนเองอย่างลึกซึ้งรอบด้าน

เป็นที่น่าสังเกตว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมกับนักวิจัย ได้ทำให้
ชาวบ้านในหลายชุมชนเกิดสำนึกทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ ซึ่งส่งผลให้เกิดการ
เคลื่อนไหวเพื่อรื้อฟื้นหรือสร้าง “ประวัติศาสตร์ของชุมชน” ขึ้นมาในหลายรูปแบบ

1. การเคลื่อนไหวของชาวบ้านภายหลังการรับรู้อัตลักษณ์ใหม่

1.1 การจารึกประวัติศาสตร์ของชุมชนตนเอง

ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้เริ่มที่จะเขียนประวัติศาสตร์ของชุมชนตนเอง เช่น
ชาวบ้านที่เชียงแสนได้เขียนประวัติศาสตร์ของเชียงแสนในแง่มุมของประวัติ-
ศาสตร์เครือญาติ²¹ ชาวชุมชน่านได้เขียนประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ชุมชนเพื่อปลด
ปล่อยตนเองออกจากประวัติศาสตร์การเหยียดหยามตนเอง²² ชาวบ้านไทยใหญ่

²¹ อวิธ นณีนอง, ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรสาธารณะของชุมชนริมฝั่ง
แม่น้ำโขง อําเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย

²² สุศักดิ์ วิฑูรกิจ, ประวัติศาสตร์การต่อสู้เพื่อเข้าถึงทรัพยากรของคนเมืองน่าน

ได้เขียนประวัติศาสตร์การอพยพของบรรพบุรุษไทยใหญ่จากกระบวนการ
รื้อฟื้นความทรงจำร่วมกันและการคืนสู่ประวัติศาสตร์ให้แก่ชุมชน^{๒๒} ส่วนชาวบ้าน
แม่แจ่มได้เรียบเรียงประวัติศาสตร์และประเพณีของตนขึ้นมา^{๒๓}

นอกจากจะเขียนประวัติศาสตร์เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว ในบางพื้นที่ เช่น
เจ้าอาวาสที่เชียงแสนได้ตกลงใจร่วมกับชาวบ้านที่จะวาดภาพประวัติศาสตร์ของ
ชุมชนบนกำแพงของวิหารอันเป็นสถานที่สาธารณะที่ชาวบ้านใช้ร่วมกัน^{๒๔} ชาว
ชุมชนในอำเภอเมืองเชียงใหม่มากกว่าสามชุมชนได้ตกลงใจร่วมกันที่จะสร้าง
พิพิธภัณฑ์ขึ้นในวัดที่เคยเป็นศูนย์กลางของชุมชนในอดีตเพื่อเก็บสิ่งของ
และความทรงจำของชุมชน^{๒๕}

1.2 การเคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขอัตลักษณ์ที่แปลกปลอม

กรณีของแม่แจ่มที่ถูกปัญญาชนของชนชั้นกลางสร้างให้เป็นเมืองโรแมนติก
ที่เก็บรักษาความเป็นล้านนาเอาไว้ โดยการสร้าง “ประเพณี” ใหม่ขึ้นมา
(invention of tradition) ปรากฏว่าหลังจากได้ร่วมศึกษา “ประวัติศาสตร์
ชุมชน” กับนักวิจัยแล้ว พระสงฆ์และชาวบ้านได้ร่วมวิพากษ์คนนอก และ
เรียกร้องให้ประกอบพิธีกรรมตามจารีตเดิมของตน^{๒๖}

1.3 การรื้อฟื้นความสัมพันธ์ของชุมชนเดิม

ชาวบ้านที่แม่ฮ่องสอนซึ่งประกอบขึ้นด้วยคนหลายชาติพันธุ์ที่เคยถูกทำให้
แยกออกจากกันและสร้างการดูถูกซึ่งกันและกันระหว่างชาติพันธุ์ หลังจากได้ร่วม
ศึกษา “ประวัติศาสตร์ชุมชน” กับนักวิจัยแล้ว ก็ได้ร่วมกันสร้างองค์กรเครือข่าย
ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือกัน^{๒๗}

^{๒๒} เรณู อรรถานนท์, *ประวัติศาสตร์ชุมชนไทยใหญ่ ห่องถิ่นภาคเหนือของประเทศไทย* กลุ่มน้ำ
แม่กก แม่ฮาย และแม่ลาว อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่

^{๒๓} สันติพงษ์ ช้างเผือก, “ร่อนหน้าหนู” *ประวัติศาสตร์ตัวคนของชุมชนกลางหุบเขาแม่แจ่ม*

^{๒๔} ธวัช มณีเมือง, *ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรสาธารณะของชุมชนถ้ำ
แม่แจ่ม* อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย

^{๒๕} สมโชติ อ่องอุกุล, *ประวัติศาสตร์ชุมชนในเชียงใหม่ : การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น*

^{๒๖} สันติพงษ์ ช้างเผือก, “ร่อนหน้าหนู” *ประวัติศาสตร์ตัวคนของชุมชนกลางหุบเขาแม่แจ่ม*

^{๒๗} อารยะ ภูชาหัต, *การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน
บริเวณคุ้มน้ำลาว-น้ำของ อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน*

2. การสร้างสถาบันการผลิตซ้ำของความรู้ทางประวัติศาสตร์โดยการ
เชื่อมต่อกับโรงเรียนในท้องถิ่น

นักวิจัยทุกโครงการได้นำเอารายงานผลการวิจัยของตนมาเป็นฐานให้แก่
การศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในโรงเรียน เพื่อที่จะทำให้ครูในโรงเรียน
สามารถสานต่อกระบวนการสร้าง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อชุมชน” ได้ด้วย
ตัวเอง และเปลี่ยนแนวทางการสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้แก่นักเรียน ซึ่งใน
ระยะยาวแล้ว “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ตามที่นักเรียนแต่ละรุ่นได้รับรู้ (แทน
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม) จะส่งผลให้อัตลักษณ์ของชาวบ้านเปลี่ยน
ไปจากเดิมอย่างมาก

เหตุที่ต้องเน้นโรงเรียนก็เพราะว่า การถ่ายทอดอดีตในรูปแบบ “ประวัติ-
ศาสตร์ชุมชน” ไปสู่ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ไม่ได้เข้ามาร่วมในกระบวนการวิจัย
โดยตรงนั้นเป็นไปได้แล้วในสถานการณ์ปัจจุบัน เพราะการดำเนินชีวิตของ
ชาวบ้านมิได้เดินไปตาม “ปฏิทินชีวิตของชุมชน” อีกแล้ว ดังนั้น การถ่ายทอด
ในสถาบันการศึกษาซึ่งจะต้องสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่แล้ว น่าจะได้ผล
มากกว่า นอกจากจะช่วยให้วงดูลประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมแล้ว ยังนำไปสู่
การพัฒนาการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในโรงเรียนให้ก้าวหน้าขึ้น และทำให้
โรงเรียนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ “ชุมชน” ชาวบ้านมากขึ้น ดังปรากฏว่า
โครงการเกี่ยวกับชาวไทยใหญ่ที่นักวิจัยเน้นกระบวนการทำวิจัยร่วมกับครู ได้ส่ง
ผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในกรอบความคิดของครูอย่างมาก กล่าวคือ ครู
จำนวนหนึ่งที่เกี่ยวข้องในการวิจัยมาแต่ต้น ได้หลุดพ้นจากการครอบงำของ
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบชาตินิยม และสามารถสร้างประวัติศาสตร์ของชุมชน
ไทยใหญ่ขึ้นมาเพื่อใช้ในการสอนนักเรียนได้สำเร็จเป็นอย่างดี

ความเปลี่ยนแปลง “พื้นที่ เวลา และอัตลักษณ์” ของชาวบ้านที่เกิดขึ้น เป็น
การเปิดทางให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยชาวบ้านเอง โครงการวิจัย
นี้จึงมีเป้าหมายที่จะทำให้เกิดการขยายตัวของแนวทางการศึกษา “ประวัติศาสตร์
ท้องถิ่นเพื่อชุมชน” นี้ให้กว้างขวางที่สุด ในขณะนี้ นักวิจัยได้พยายามติดต่อกับ
ครูและอาจารย์ในท้องถิ่นเพื่อผลักดันให้สถาบันการศึกษาที่เป็นทางการยอมรับ
“ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร ซึ่งจะช่วยให้สามารถ
เปลี่ยนสำนักทางประวัติศาสตร์ของคนไทยในอนาคตได้

บทสรุป

ในปัจจุบันสังคมไทยถูกรอบงำจากอำนาจรัฐและวัฒนธรรมบริโภคนิยม จนทำให้คนในสังคมไทยตัดสินใจในเรื่องต่างๆ อย่างมีวิจารณญาณน้อยลง “การคิดการตัดสินใจ” ให้แก่คนในสังคมจึงเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เพราะจะทำให้สังคมมีพลังทางปัญญามากขึ้นในการมองเห็นและแก้ไขปัญหา

ความรู้ทางประวัติศาสตร์เป็นความรู้ที่จะช่วยให้เกิด “การคิดการตัดสินใจ” ให้แก่คนในสังคม แต่น่าเสียดายที่ความรู้ทางประวัติศาสตร์เท่าที่ผ่านมาของสังคมไทยกลับเป็นความรู้ที่ครอบงำสังคม ที่ทำให้เกิดความชอบธรรมของผู้นำที่จะผูกขาดอำนาจในการตัดสินใจแทนสังคมตลอดมา

การรื้อโครงสร้างของประวัติศาสตร์ชาติไทยได้เกิดขึ้นมาเป็นระยะๆ โดยนักประวัติศาสตร์หลายท่าน แต่สายใยของความทรงจำประวัติศาสตร์ชาตินิยมมีความเหนียวแน่นเกินกว่าที่จะทำให้เกิดการทะลุวงกรอบหลายกรงประวัติศาสตร์ที่กักขังสังคมเอาไว้ อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงผลกระทบจากหนังสือ *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* ไว้ ความว่า

“อะไรที่เคยพูดกันมาในรอบ 100 ปีที่ผ่านมา ทุกคนก็ยังพูดเหมือนเก่า ทุกอย่าง ประหนึ่งว่าหนังสือเล่มนี้ไม่เคยปรากฏขึ้นในโลกนี้...”

และท่านได้กล่าวอีกว่า

“ดาช่ายแห่งความทรงจำครอบคลุมเวลา แต่เป็นฐานให้แก่ความเป็นจริง ในปัจจุบันและความคาดหวังในอนาคต ฉะนั้น การถักทอดาช่ายแห่งความทรงจำใหม่จึงเป็นความเจ็บปวดในทุกสังคม แม้กระนั้นก็เป็นความจำเป็น เพราะไม่มีสังคมใดสามารถเผชิญความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นชั่วเวลาปีได้ด้วยความทรงจำที่ไม่ทำให้ตนเองพร้อมที่จะเผชิญ

กับปัจจุบันและเข้าใจปัจจุบันได้จริง...”¹

โครงการการศึกษา *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน* เป็นความพยายามหนึ่งในการ “คืนการตัดสินใจ” ให้แก่สังคม โดยเริ่มจากการรื้อปมตาช่ายเดิมและถักทอตาช่ายแห่งความทรงจำของชาวบ้านขึ้นมาใหม่ เพื่อเป็นฐานให้แก่ “ความเป็นจริงในปัจจุบันและความคาดหวังในอนาคต” ทั้งนี้ ด้วยการตัดสินใจของพวกเขาเอง บนพื้นฐานของอัตลักษณ์ชุมชนที่ทำให้ชาวบ้านเหล่านั้นมีความเคารพและเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองอย่างแท้จริง มิใช่เป็นเพียงปัจเจกบุคคลที่มีความทรงจำเกี่ยวกับอดีตแบบชาตินิยมหรือแบบที่เป็นความทรงจำส่วนบุคคลซึ่งทำให้พวกเขาปราศจากพลังดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ : นิตยสาร, 2547. “คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ 2”.